

Marcin Drewicz

Większa prywatna własność ziemska na południowym Podlasiu (obszarze byłej Guberni Siedleckiej) w latach 1919-1930

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 13/1, 61-88

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MARCIN DREWICZ

WIĘKSZA PRYWATNA WŁASNOŚĆ ZIEMSKA NA POŁUDNIOWYM PODLASIU (OBSZARZE BYŁEJ GUBERNII SIEDLECKIEJ) W LATACH 1919-1930

Niniejsza praca jest w zamysłach jej autora częścią szerszej całości, zarówno co do zakresu tematycznego, jak i badanego obszaru. Niemniej sama, jak należy sądzić, stanowi całość na tyle domkniętą, że oto można już ją prezentować osobno. Tytułowe *południowe Podlasie* to rozciągający się na lewym brzegu Bugu obszar dawnej *guberni siedleckiej*, zwany u progu naszej drugiej niepodległości *ziemią siedlecką*, stanowiący w okresie II Rzeczypospolitej północną część *województwa lubelskiego*¹.

W skład tak pojętego *południowego Podlasia* wchodzi więc zarówno tereny historycznie rzecz biorąc podlaskie, jak też południowo-wschodnia połać Mazowsza, obszary przynależne przed rozbiorami do województwa brzesko-litewskiego, północno-zachodnie połacie historycznej Ziemi Chełmskiej, dawna Ziemia Stężycka przynależna przed rozbiorami do województwa sandomierskiego (lecz bez jej skrawka leżącego na lewym brzegu Wisły), czy wreszcie Ziemia Łukowska, w owej dawniejszej epoce przynależna do województwa lubelskiego².

Administracyjną integrację omawianego regionu obserwujemy przynajmniej od czasów Księstwa Warszawskiego, kiedy to opisywany tu obszar ujęto w *departament siedlecki*, w czasach Królestwa Polskiego przemianowany na *województwo podlaskie* (obejmujące wszakże tylko część historycznego Podlasia, mianowicie tę lewobrzezną), po czym na *gubernię siedlecką*³. Tak więc, uwaga

---

¹ Do zmian administracyjnych z roku 1939. Wtedy to powiaty garwoliński, sokołowski i węgrowski wyłączone zostały z woj. lubelskiego i włączone do woj. warszawskiego; *Mały rocznik statystyczny 1939*. Warszawa 1939, s. 12, tabl. 5.

² Z. G l o g e r, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*. Warszawa 1991, s. 134-138, 187, 194-195, 203-204, 220, 309.

³ Z. Gloger pisał: „Gdy w Kongresówce roku 1815 utworzono ośm województw, a z tych jednemu nadano nazwę Podlaskiego, w skład tego weszła tylko część Podlasia, na lewym brzegu Bugu leżąca, a obok niej włączono znaczne przestrzenie z Mazowsza, województwa Lubelskiego i Brzeskiego (...) Tym sposobem w pojęciach ogółu pogmatwały się do reszty granice pierwotnego Podlasia (...) Podlasie to stare, pierwotne, znajduje się obecnie, po kawalku, aż w czterech guberniach”. Z. G l o g e r, *Geografia historyczna...*, s. 204.

nasza skupia się na terenach znajdujących się w granicach dziewięciu powiatów, według stanu z okresu II Rzeczypospolitej: bialskiego, garwolińskiego, konstantynowskiego (Janów Podlaski), łukowskiego, radzyńskiego, siedleckiego, sokołowskiego, węgrowskiego i włodawskiego⁴.

Praca niniejsza ma charakter *raportu z badań*, czy raczej raportu o zawartości źródeł historycznych, jakimi są zagregowane zbiory danych: spis ziemian z roku 1919 autorstwa St. Kasztelewicza, księga adresowa z roku 1923, inna – inaczej zredagowana księga adresowa z roku 1927, oraz współczesne nam opracowanie autorstwa T. Epszteina i S. Górzyńskiego przygotowane na podstawie podobnej książki adresowej z roku 1930⁵. Badaną rzeczywistość możemy więc oglądać, na ile na to pozwalają źródła, w ujęciu niejako dynamicznym, w odstępach trzy- czteroletnich. Oczywiście, wyniki takiego badania będą niedoskonałe, a to z przyczyny niedoskonałości źródeł, w oparciu o zawartość których są formułowane⁶.

Aby osiągnąć większą dokładność, należy sięgnąć do archiwaliów dotyczących konkretnych już osób i ich majątków, jak n. p. dokumentacja hipoteczna, czy podatkowa. Zadanie to wykracza jednak swym zasięgiem poza ramy niniej-

⁴ Obszar łącznie: 14.440 km²; *Mały rocznik...* s. 12, tabl. 5; Ogólna powierzchnia użytków rolnych (małej i wielkiej własności) łącznie: 1.238.746 ha; *Statystyka Polski*; T. 11. *Gospodarstwa wiejskie, z. 2 Województwa centralne*. Warszawa 1928, s. XX-XXIV, tabl. 12 (powierzchnia ogólna użytków rolnych w 1921 r.). W okresie przed II woj. świat. podawano różniące się między sobą wyniki, zależnie od doskonałości wciąż metody obliczeń. Wg spisu powszechnego obie w/w wartości wynosiły odpowiednio: 13.912 km², 1.010.490 ha. Por. *Statystyka Polski*, seria B, z. 8a, Warszawa 1933, s. 12, tabl. 2.

⁵ S. K a s z t e l e w i c z, *Spis siemian ziemi: kaliskiej, kieleckiej, lubelskiej, łomżyńskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, siedleckiej, suwalskiej, warszawskiej*. Warszawa 1919; *Księga adresowa obywateli ziemskich Rzeczypospolitej Polskiej oraz spis kółek rolniczych, syndykatów, stowarzyszeń i kooperatyw z działem handlowo-przemysłowym b. Kongresówki i Kresów 1922/1923*. Warszawa b. r. w.; *Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa 1926/1927*. Warszawa b. r. w.; T. E p s z t e i n, Sł. G ó r z y ń s k i, *Spis ziemian Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1930. Województwo lubelskie, województwo lwowskie*. Warszawa 1930.

⁶ Układ pierwszego z wymienionych źródeł (1919) alfabetyczny wg nazwisk. Poza tym podano: imię właściciela, nazwę dóbr (miejscowości), nazwę właściwej stacji pocztowej (nie zawsze najbliższej) oraz nazwę ziemi (dawniej gubernii). Nie we wszystkich przypadkach w/w dane są kompletne. Układ kolejnego zbioru (1923) ułożony jest alfabetycznie wg ziem i nazwisk. Dane j. w. oraz najbliższa stacja kolejowa. W tym zbiorze stosunkowo liczne literówki, przekrecone wyrazy, zdarzają się zakłócenia porządku alfabetycznego. Nadto, nie wymieniono niektórych właścicieli, przeważnie tych najbardziej majątnych, z grona arystokracji. Układ książki adresowej (1927) według województw i alfabetyczny wg miejscowości z podaniem przynależności do powiatu. Przy imionach i nazwiskach właścicieli ziemskich dodano obszar majątku w hektarach, także informację o zakładzie przemysłowym. W oparciu o treść podobnej książki sporządzony jest ostatni z przywołanych zbiorów (1930), w którym, w ramach spisu wojewódzkiego, podano wg alfabetu nazwisko i imię właściciela/użytkownika dóbr (powtórzone tyle razy, iloma majątkami władał), nazwę majątku oraz jego areal w hektarach.

szej pracy i ponad możliwości pojedynczego badacza. Adresowane jest ono bowiem do całych zespołów, do studentów, magistrantów, doktorantów i innych badaczy reprezentujących zwłaszcza nauki historyczne, prawne i społeczne⁷. Tak więc w prezentowanej pracy są formułowane pewne twierdzenia, wywiezione z treści czterech przywołanych źródeł, lecz także pytania lub wskazania kierunków dalszych badań.

Za *większą własność ziemską* przyjmujemy w ślad za instytucjami statystycznymi II Rzeczypospolitej tę o powierzchni ponad 50 ha ogólnego obszaru⁸. Ponieważ w podanym w tytule pracy okresie toczyła się w Polsce intensywna parcelacja takiej właśnie własności, zarówno naturalna, tzw. prywatna, wywołana przez czynniki ekonomiczne lub dobrowolną decyzję dotychczasowego właściciela⁹, jak i ta wywołana zapisami *ustaw o reformie rolnej* z roku 1920 i 1925, dlatego zwrócić należy uwagę na terminologię pomocną dla opisu tego procesu. Autorzy zbiorczych spisów osób i miejscowości, jakie przyjęto za źródłową podstawę niniejszej pracy, posługują się zwyczajowym określeniem *dobra* (l. mn.), po którym następuje jedna lub więcej niż jedna nazwa geograficzna (dworu, folwarku, wsi, także miasta lub miasteczka, o ile owe *dobra* znajdowały się w jego granicach lub miały tam swój ośrodek). W wyniku parcelacji, n. p. na dwie części, każda wciąż o powierzchni ponad 50 ha, pojawiają się oto dwa *działy*, z których każdy stanowi osobne *dobro*, lecz wciąż pod tą samą nazwą. Rozróżnić je można jedynie wedle tego, że każdy z nich ma innego właściciela, o ile źródło podaje stosowną informację.

Dopuszczyć należy i takie możliwości, iż folwark lub jedynie areal wyodrębniany z większej całości, bądź miał swoją osobną, choćby tylko w kręgu jego mieszkańców używaną nazwę, którą odtąd zaczynano oficjalnie stosować, bądź też tworzono dla niego nową nazwę (n. p. od imienia właściciela), i ta uchwycona jest w źródłach. Z tych właśnie powodów wygodniej będzie stosować, w ślad za W. Roszkowskim, termin *jednostka* (*jednostka gospodarcza*) lub po prostu *majątek* (*majątek ziemski*, *gospodarstwo rolne*), jako wspólny dla rozmaitych *dóbr*, *kluczy* czy *folwarków*, niezależnie od stopnia ich podziału lub komasacji¹⁰.

⁷ W. Roszkowski pisał w latach 80-tych: „Materiałów do studiów nad gospodarką większej własności ziemskiej jest tak wiele, że ich przebadanie przekracza możliwości jednego historyka. Opracowań częściowych jest natomiast bardzo mało. Istnieją z drugiej strony, nieliczne wprawdzie i niekompletne dane globalne lub regionalne”. W. R o s z k o w s k i, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918-1939*. Warszawa 1986, s. 13.

⁸ *Statystyka Polski*. T. 5. *Wielka własność rolna*. Warszawa 1925.

⁹ Większe majątki dzielono w tym trybie oczywiście zarówno przed rokiem 1919, jak i po roku 1930.

¹⁰ W. R o s z k o w s k i, *Gospodarcza rola...* s. 28; Zaś jako tytułową *większą prywatną własność ziemską*, jak proponuje ten autor, należy rozumieć „ogół ziemi posiadanej przez właścicieli większych, lub też samą tę grupę ujmowaną bardziej jako kategoria gospodarczo-statystyczna, a nie społeczno-kulturalna”.

Praca niniejsza dotyczy ogółu większej prywatnej własności ziemskiej na omawianym obszarze, więc także tej w posiadaniu osób i rodzin nie wywodzących się ze stanu szlacheckiego. W tej mierze należy przyjąć ustalenia W Roszkowskiego i wyprowadzone z nich nazewnictwo. Zatem pojęcie *ziemianin-ziemiaństwo* ma zasięg węższy i dotyczy właśnie osób i rodzin wywodzących się z polskiej szlachty, a zarazem właścicieli gospodarstw rolnych bezpośrednio je prowadzących lub utrzymujących kontakt z tymi gospodarstwami. Do *ziemiaństwa* zaliczano wszakże i nie właścicieli, więc dzierżawców, a także administratorów, rządców i niektórych innych członków kadry kierowniczej w folwarkach, o ile powiązania towarzyskie i rodzinne łączyły ich z ową grupą. Szczególną podgrupę *ziemian* stanowili wygnańcy z *dalszych Kresów*, czyli spoza wschodniej, „ryskiej” granicy II Rzeczypospolitej. Natomiast wśród *właścicieli ziemskich* znajdowali się zarówno *ziemianie* jak i osoby spoza tej zbiorowości¹¹. Osobną kwestię, która nie będzie tu rozwijana, stanowiła asymilacja tych drugich pośród warstwy *ziemiańskiej*.

Aby lepiej pojąć wnioski wysnute z analizowanych czterech źródeł, trzeba choćby pobieżnie zarysować dzieje naszego kraju w omawianej epoce, zwłaszcza gospodarcze. Oto sporządzenie i opublikowanie w roku 1919 *Spisu ziemian* Królestwa Polskiego, dokone według wzoru analogicznych wydawnictw sprzed I wojny światowej¹², miało z pewnością na celu proste „policzenie się” tej zbiorowości po katastrofie wojennej. Rok następny i wczesne lata 20. przynoszą ze sobą kolejną falę wojny, klęskę inflacji, natężoną parcelację majątków ziemskich, lecz zarazem względną powojenną koniunkturę na płody rolne, której wszakże towarzyszy w pewnym okresie przymusowe ściąganie przez władze kontyngentów żywności.

Wtedy to wydano kolejne ze źródeł omawianych w niniejszej pracy. Lata 1926-1927, kiedy przygotowano wcześniejszą z wykorzystanych ksiąg adresowych, wraz z rokiem 1928 należą do krótkiego okresu koniunktury gospodarczej w międzywojennej Polsce, następują bezpośrednio po stabilizacji pieniądza (1925), lecz także po uchwaleniu w tymże samym roku nowej *ustawy o reformie rolnej*, wyposażonej w zapisy znacznie bardziej precyzyjne niż ta z roku 1920. Dodać tu koniecznie trzeba, że reforma walutowa przeprowadzona przez premiera Wł. Grabskiego poprzedzona była nakładaniem specjalnych danin, którymi w szczególności obciążono właśnie większych właścicieli ziemskich. Oni też, w przeliczeniu na jeden hektar gruntów, płacili podatki o wiele większe niż posiadacze mniejszej własności rolnej, czyli przeważająca część chłopów w II Rzeczypospolitej.

Lata 1926-1928, a także wcześniejsze 1922-1923, to te z których w każdym rozparcelowano w Polsce więcej niż ustawowe dwieście tysięcy hektarów ziemi

¹¹ W. Roszkowski, *Gospodarcza rola...*, s. 23-25, 67.

¹² Patrz przypis 5; *Spis obywateli ziemskich Królestwa Polskiego*. Warszawa 1909; *Spis obywateli ziemskich Królestwa Polskiego*. Warszawa 1912.

folwarcznej. Na okres 1926-1930 datuje się także największa aktywność w znoszeniu serwitutów, co dotyczyło nieomal wyłącznie ziem dawnego zaboru rosyjskiego, w tym i *południowego Podlasia*.

Oto i schyłek dekady lat 20.: na świecie wybucha kryzys gospodarczy, który obejmuje także i nasz kraj; ponownie rozwierają się „nożyce cen” produktów rolnych i przemysłowych; parcelacja większych majątków ziemskich wyraźnie traci rozmach, akcja znoszenia służebności również słabnie. Rolnicy, wielcy i mali, mają coraz mniej gotówki. Chłopów nie stać więc na płacenie za ziemię dziedzicom (jak przy parcelacji wedle ustawy z 1925 roku), dziedziców nie stać na zapłacenie chłopom (jak przy znoszeniu serwitutów). W latach 30. słabnie też proces wydzielania ziemi z większych majątków jako spłaty serwitutowych należności dla wsi¹³.

Zebrany materiał źródłowy przedstawiony jest poniżej i omówiony według dwóch porządków: ZIEMIA i LUDZIE.

1. Ziemia

Interesuje nas tutaj nie tylko sama ziemia, w dosłownym sensie – jej powierzchnia mierzona w hektarach (już nie w morgach, jak jeszcze w drugiej dekadzie XX wieku), lecz także to co się na ziemi znajdowało, a co wzmiankowane jest w czterech analizowanych spisach źródłowych oraz niektórych innych zasobach danych. Ziemia, konkretnie zaś fragmenty jej powierzchni posiadają nazwy, w tym nazwy posadowionych na niej ludzkich siedlisk. Zatem źródłowy zapis „dobra XY” należy traktować jako informację o istnieniu w miejscu nazywanym XY budynków: domu mieszkalnego (w przypadku siedzib ziemiańskich będzie to *dworek*, *dwór* lub *pałac*) oraz przynajmniej kilku budynków gospodarczych. Oto minimum.

Należy przypuszczać, że nie we wszystkich folwarkach o mniejszym, tu kilkudziesięciohektarowym areale znajdowały się osobne domostwa dla pracowników, czyli *czworaki*. Robotnicy rolni mogli też mieszkać poza folwarkiem, choćby nawet w bezpośrednim jego sąsiedztwie. Wiadomo wszakże jakie inne jeszcze, a liczne obiekty składały się na jednostkę gospodarczą zwaną dobrami ziemskimi. Nie miejsce tu na ich omawianie, zwłaszcza że analizowanych zbiorach źródłowych nie są one wyszczególniane, poza jednym wszakże wyjątkiem, jaki stanowią zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego, drzewnego i.t.p. W podanym dalej wykazie tabelarycznym uwzględniono te z nich, które znajdowały się w dobrach ziemskich (a nie osobno, n. p. w pobliskim miasteczku) i wraz z nimi stanowiły *majątek uprzemysłowiony*.

¹³ Roszkowski, *Gospodarcza rola...* s. 89-114, 274-283; *Mały rocznik...* s. 70, tabl. 3; Apogeum parcelacji przypada na rok 1922, kiedy to ogólna powierzchnia ziemi podzielonej w całej Polsce wyniosła 254.200 ha. Apogeum akcji znoszenia służebności przypada na rok 1928, kiedy to chłopom w Polsce otrzymano z tego tytułu 100.600 ha ziemi oraz 837.300 zł w gotówce.

We wszystkich czterech źródłach, wziętych razem, podane są dla omawianego regionu nazwy 684 dóbr ziemskich, czyli jednostek gospodarczych o areale ponad 50 ha każda. W tej liczbie mieści się 25 obiektów znanych wprawdzie z nazwy, a także z nazwiska i imienia właściciela, lecz o niepewnej lokalizacji co do powiatu. Tych więc dóbr, o jakich wiadomo w którym z powiatów się znajdowały, jest przeto 659.

W tabeli 1 podano ich spis wraz z liczebnością dla każdego z dziewięciu powiatów. Oprócz tego zamieszczono liczbę majątków uprzemysłowionych wraz z tymi, w których prowadzona była szczególna działalność gospodarcza, jak n. p. zakrojona na szerszą skalę hodowla koni czy produkcja ogrodnicza. Ponadto, podano liczbę miejscowości, w których znajdowały się zespoły zabytkowe, pojedyncze obiekty zabytkowe lub ich pozostałości (również parków dworskich) odnotowane w wydawanym od lat 60. *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*. Dodać tu należy, iż niektóre miejscowości, w jakich znajdują się (znajdowały się) dwory czy pałace wzmiankowane w *Katalogu*, nie są wymieniane w naszych czterech źródłach, a przez to w tabeli 1. Liczby obiektów zabytkowych dla przedwojennych powiatów: białskiego, łukowskiego i radzyńskiego, więc dla około 1/3 omawianego obszaru są niewielkie, bowiem opracowania dla tych terenów nie zostały jeszcze opublikowane w postaci kolejnych zeszytów *Katalogu*. Jak wiadomo, wydawnictwo to pojawiało się w układzie według powiatów, lecz tych istniejących w okresie powojennym, mniejszych i liczniejszych niż przed II wojną światową, więc o innych granicach; na omawianym obszarze 11 powiatów przed rokiem 1975, nadto obrzeża kilku powiatów sąsiednich¹⁴.

Z uwagi na przeglądowy charakter niniejszej pracy jedynie wzmiankujemy w niej istnienie obiektu zabytkowego, bez podawania co to za obiekt (obiekty).

Przy nazwach majątków uprzemysłowionych zamieszczono stosowne informacje, wzięte z książki adresowej z roku 1927¹⁵. Odmienne nazwy topograficzne, pod którymi występują w źródłach zakłady przemysłowe, podano w nawiasach. Dane o *większych stadninach koni* pochodzą spoza analizowanych czterech źródeł¹⁶. Zachowano pisownię występującą w źródłach, korygując wszakże ewidentne nieścisłości. Niektóre nazwy występują w więcej niż jednym powie-

¹⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 8: woj. lubelskie. Red. R. B r y k o w s k i, E. S m u l i k o w s k a, z. 14: pow. parczewski. Warszawa 1970; z. 18: pow. włodawski. Warszawa 1975; T. 10: woj. warszawskie. Red. I. G a l i c k a, H. S y g i e t y Ń s k a, D. K a c z m a r z y k, E. Ż y ł k o, z. 2: pow. garwoliński. Warszawa 1967; z. 6: pow. losicki. Warszawa 1965; z. 8: pow. mińsko-mazowiecki. Warszawa 1968; z. 13 pow. otwocki. Warszawa 1963; z. 21: pow. rycki. Warszawa 1967; z. 22: pow. siedlecki. Warszawa 1965; z. 25: pow. sokołowski, Warszawa 1965; z. 26: pow. węgrowski. Warszawa 1964.

¹⁵ Zob. przypis 5; Ponieważ niniejsze opracowanie nie ma charakteru edycji źródłowej, zaś dane o obszarze poszczególnych majątków zawarte są w *Spisie ziemian* opracowanym przez T. Epszteina i S. Górzyńskiego, dlatego ich tu nie podano.

¹⁶ Stadniny wg: W. R o s z k o w s k i, *Gospodarcza rola...*, s. 387.

cie, więc objęte nimi *jednostki gospodarcze* policzone są osobno. Dotyczy to tych dóbr, jakie znajdowały się po obu stronach granicy dzielącej powiaty i miały innych właścicieli (użytkowników), tym bardziej zaś miejscowości o nazwach rozpowszechnionych w kraju, n. p. odimiennych. W przypadkach, gdy z treści omawianych tu czterech zagregowanych źródeł nie wynikała przynależność miejscowości do powiatu, dane uzupełniano za pomocą *Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*¹⁷.

Tabela 1. Nazwy i liczba prywatnych dóbr ziemskich na południowym Podlasiu (B-browar, C-cegielnia, D-smolarnia, G-gorzelnia, H-huta szklana, K-kopalnia glin-ki ogniotrwałej, M-młyn, O-gospodarstwo ogrodnicze/sadownicze, R-krochmalnia, S-większa stadnina, T-tartak, U-wyroby ceramiczne, W-wiatrak, zs-zabytek sztuki)

Powiat Liczba jedn. gosp. ----- L. jedn. przemysł. ----- L. obj./zesp. zabytk.	Nazwy miejscowości
Biała 57 --- 3 --- 1	Chodowo, Choroszczyńska, Cicibor, Cicibór Zapłata, Czosnówka, Dobratycze, Dobromyśl U, Dziegciarka, Franopol, Grabanów, Hołodnica, Janków, Julków, Kąty, Kijowiec, Kobylany Nadbużne, Koczurówka, Koczykówka, Koroszczyn, Kownaty zs, Kozula, Krošno, Krzyczew, Krzywówka, Kuczyn, Las Dokudów, Las Porozin, Lebidziów, Lorcin, Łukowce, Makarówka, Małaszewicze Duże, Młyniec, Olszyn, Ortel Królewski, Ortel Książęcy, Piszczac, Podolański Dwór, Puhar, Sławacinek Nowy, Sławacinek Stary, Styrzyniec, Trebella, Wilczyn, Władysławów Bialski, Wor-gule, Woroniec G, Woskrenice, Wozareckie Pieńki, Wólka Plebańska, Zacisze, Zabłocie, Zagościnniec-Maciejówka, Zahacie, Zalesie C, Zawadki, Zdanówka
Garwolin 104 --- 13 --- 36	Borki Celejowskie, Borowie zs, Brzeziny, Budy, Całowanie, Celejów-Zagroda zs, Chojny zs, Chotynia zs, Cyganówka T (Wola Garwolińska), Dąbia, Dąbrowa, Domaszew, Dworzec zs, Falentyn, Gąsów, Głosków zs, Godzisz Mzs, Gończyce Mzs, Gościewicze, Gozd, Goździk, Górki zs, Górzno zs, Grzebawilk, Huta, Huta Garwolińska, Izdeбно zs, Jagodne-Sosnówka zs, Jaźwiny, Józefów Konstantynowski, Kaleń zs, Kamionka zs, Kępa Radwankowska, Kobyła Wola, Korytnica, Kownaci-ca, Krasinek, Krępa zs, Krępa Żelechowska, Ksawerynów, Leszczyny, Lewików, Łaskarzew zs, Lętów zs, Łucznicza CM (Chabarzew) T (Zolnierka) zs, Maciejowice zs, Miastków zs, Michalin-Gąsiory, Mietne zs, Młyn Polny, Marcinów M, Nowo-dwór, Oblin, Obrąb, Osieck, Osmolice C, Ostrożeń, Ostry Bór, Podlęż T (Bączki) zs, Podobłocie zs, Podzamcze GMTzs, Polesie Rowskie, Poschła, Powiśle, Przyłęk, Pszonka BG, Puznów Nowy, Rososz, Rowy, Ruda Talubska zs, Rudnik, Ryki zs, Sarny zs, Siedzów, Skruda, Sobienie-Jeziory, Sobienie Murowane zs, Stasinek, Sul-biny zs, Sulbiny Dolne, Sulbiny Górne Mzs, Śliz M, Taluba, Tarnów, Trąbki zs, Tro-janów zs, Uleż Górny zs, Uścieniec, Warszawice, Wąwołnica, Wilga, Wilhelmów, Wilkowyja, Wrzosów, Zabródzy, Zadybie CGMzs, Zagroda, Zalesie zs, Zalesie Skorupki, Zaleskie, Żelazno, Żelazno, Żelechów Ozs, Życzyn

¹⁷ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właści-wych władz i urzędów oraz urzędzeń komunikacyjnych*. Red. T. B y s t r y c k i i n. Przemysł 1931-1933.

<p>Konstantynów 81 --- 11 --- 15</p>	<p>Antolin, Bachorze zs, Biernaty Rudnik, Biernaty Stare, Bukowice, Chłopków, Chotyche zs, Cieleńnica CGMT, Czeberaki, Czuchów, Droblin, Dubicze, Dziadkowskie zs, Falatyche Lackie, Falatyche Ruskie, Felin, Hołodnica, Hołowczyce, Hruszniew Gzs, Huszlew zs, Hrud, Jakówki, Józefów, Julianówek, Kazimierzów, Kielbaski, Klimczyce zs, Klimczyce Górne, Klonownica G, Klukowszczyzna, Kobylany-Ostrowiec Gzs, Kołaczyn, Komarno, Konstantynów, Krzyzew G, Litewniki, Ludwinówka, Łockiel Ruski, Łysów GMzs, Mężenin zs, Michałów, Międzyrzec, Mielniki, Mierzvice Stare, Natolin zs, Neple, Nossów GRS, Olszyn, Ossówka, Ostromęczyn zs, Pasieka, Patków, Patków Prusy, Patków Ruski Mzs, Platerowo C, Płosków, Pokinianka, Pratulín, Proniewszczyzna, Puczyce, Roskosz, Rozwadów, Różowa, Różowy Las, Rudka, Rusków zs, Sarnaki zs, Sulniki, Terlików, Toporów, Wandopol, Wierzchlas C, Witulín, Woroblin, Woźniki, Wólka Nossowska Kzs, Wólka Ossowieńska, Zaborów, Zaborze, Zaczopki, Zakalinki</p>
<p>Łuków 67 --- 13 --- brak danych</p>	<p>Anielin, Annopol, Białobrzegi, Bielany, Burzec G, Bystrzyca, Charlejew, Czerśl, Dąbrowa, Dębowica, Domaszewnica G, Fińkówka, Górka, Grzegówka, Gulów T (Korwin), Guzówka, Helenówka, Jakobówka, Jarczew, Jasnosz, Jeleniec, Kawęczyn, Kazimierzów, Kock MR, Kownatki, Kożuchówka, Krempa, Krzywda M, Ksawin, Lendo Wielkie, Lipniak, Łuków W, Mysłów, Niedźwiadka, Niwa, Nowa Wieś G, Nowinki, Obelniki, Okrzeje G, Podłodów, Prawda, Przytoczno, Radoryż, Rogale, Ryżki, Sarnów, Sasiadka, Sobole M, Stanin, Strzyżew, Szczalb, Tuchowicz, Tuchowicz, Waqram, Wandów, Wilczyśka, Wojciechów, Wojcieszków C (Stasinów) G, Wola Burzecka, Wola Mysłowska, Wola Okrzejska G, Wola Ossowieńska GM, Wójtostwo-Zgórznica, Wólka Domaszewska G, Wólka Zasławska, Zgórznica, Zofiówka</p>
<p>Radzyń 75 --- 16 --- 4</p>	<p>Adamki, Aleksandrówka, Anielki, Augustówka, Bedne, B (ereza), Bezwola B, Biała, Białka, Bojanówka G, Borki M, Branica G, Chomiejowa Wola, Cichostaw, Danówka, Dołha, Dołhołęka, Drelów, Geś zs, Glinny Stok, Grabowiec, Gubernia C, Halasy C, Jabłoń Smuga zs, Jasionka Ruska zs, Jezioro, Jurki, Kolano G, Kolembród, Kopina, Kostunin, Kraszew, Krzewica, Lipiec, Lisica, Listki, Łużki, Marynin G, Milanów CDGW, Miłków, Mogiłki, Nadwitne, Niewęgłosz, Olszewnica, Ostrówki, Planta S, Przegaliny CG, Przegaliny Wielkie, Przyłuki, Puchowogóra, Radzyń T, Rogoźnica, Rudzieniec CG, Sajbudy, Siedlanów, Siemień Mzs, Stara Wieś, Stasinów, Suchowola GMT, Suszno, Tulilów, Turów T, Wierzbówka, Wiski, Witoraż, Wrzósów, Wysokie, Zadworne, Zieleniec, Zminne, Zabce, Zabików, Zelizna, Zerocin, Zulinki</p>
<p>Siedlce 72 --- 10 --- 11</p>	<p>Broszków, Brzozów, Budy Helenów, Chlewiska T, Cisie, Czepielin, Czołomyje, Dąbrówka Stara, Drochów, Dziadkowskie, Felin, Golice, Grała-Dąbrowizna, Huszlew, Hruszniew, Iganie, Jagodne, Jasionka, Jastrzębie Kąty, Kamieniec, Karolów, Krzesk GMzs, Krześlin Górka zs, Krzymosze Czs, Leszczyny, Leśniczówka, Lipniak, Lucynów, Łąki, Łuczyniec, Marianów C, Maścibrody, Mordy CTzs, Myrcha, Nowa Strzała, Okniny, Okrągłe, Olszyny-Niwiski zs, Ostrówek, Ozorów G, Paprotnia, Patków Ruski, Podkrynie, Podwiśniewskie, Ptaszki, Purzyce, Reczki, Repki, Roskosz, Rzewuski Stare, Seroczyn GTzs, Stanisławów, Stawy, Strzała, Suchodółek, Suchodół-Wypychy, Szostek M, Świercze, Tchórzew-Główni, T (ończa) G, Toporów zs, Wisznów, Wodynie zs, Wola Suchożebrska zs (Suchożebrzy), Wola Wodyńska Czs, Wołyniec, Wólka, Wólka Kamionowa, Zawady, Zbuczyn, Żeliszew zs, Żelków</p>
<p>Sokołów 64 --- 9 --- 14</p>	<p>Adolfów, Albinów, Bachorze Sokołowskie, Balki, Bartków Gzs, Cerańów CGTWzs, Czapple-Obrepałki, Czekanów, Czerwonka, Dąbrówka, Drażniew, Frankopol, Golanki, Grabniak, Grodzisk, Gródek, Guty-Marianka, Ignacpol, Jabłonna Lacka zs, Jakubiki, Jasieniec, Józefin, Józin, Kamionka, Karskie zs, Kobylany Górne, Kończytrudy, Kończytrudy-Skrzeszew, Korczew Tzs, Kosów Lacki zs, Kossów-Hulidów, Krynica O, Kupientyn, Kurowice zs, Ludwinów, Łazów, Łużki, Majdan, Milewko, Miotki, Mołomotki zs, Morszków, Nowa Wieś zs, Patrikozy zs, Prze-</p>

	ździatka CTzs, Repki zs, Rogów, Rogóż, Sabnie M, Salusin, Sewerynówka, Skrzyszew C, Söldany, Stasin, Sterdyń G (Paulinów) Mzs, Szkopy, Szydłowin, Toczyski-Czortki, Tokary zs, Tosie G, Wierów, Władysławów, Wymysły, Żąbków
Węgrowski 65 --- 11 --- 15	Altaria, Baczki zs, Brzuza, Butlerów G, Chmielew, Cierpięta, Gaj, Galki zs, Gołębiówka M, Gwizdały, Jabłonna, Jagodne, Janówek, Jartypory GTzs, Jaworek, Kamionna zs, Kielczew, Kietlanka, Kołodziej GM, Kopcie, Korczew, Korytnica G, Korytnica Węgrowska, Kropy, Kwaśnianka, Łochów Szs, Miednik T, Miedzna zs, Międzyłże zs, Morzyczyn, Mrozowa Wola, Ossówno zs, Ostrówek, Ostaszki-Ostów, Połazie Świętochowskie, Paplin zs, Piotrowice, Prostyń zs, Rajchertówka, Ruchenka, Ruchna CGSzs, Ryczycza, Sadowne M, Sinolęka, Sionna, Stawiska, Stefanin GT, Sucha zs, Suchocin, Szaruty, Tokary, Topolin, Trzcianka, Trzebusza, Turna zs, Warchoły, Wieliczna, Wierzbno zs, Wilczonek, Woźniki, Wólka Proszewska zs (Proszew), Wyczółki, Zofiówka T, Ziomaki, Zajac
Włodawa 74 --- 11 --- 17	Andrzejów Nowy, Antopol G, Babianka, Babsk, Bartoszycha, Borki, Brus zs, Chmielita, Chmielów Wielki zs, Czortówka, Dąbrowa, Dębowa Kłoda, Dębowiec M, Dolholiska, Domoszewnica, Dubów, Głęboke, Helenin, Holeszów zs, Hołowno-Antopol, Horstyta zs, Izabelin, Józefów H, Julianówka, Kaptonosy, Karolin, Kołacz, Krasne, Kulczyn, Kuzawka zs, Libiszów, Lipiny, Lubowież H, Ludwiczyn, Łysocha, Łysocka, Makoszki, Małgorzacin, Międzyrzec, Mosty, Okuninka, Opole zs, Pasieki, Piechy, Piesia Wola, Polubicze, Przybysz, Romanów Czs, Różanka GOzs, Rudniki, Sęków, Siedliszcze, Sobibór, Sosnowica zs, Stulno zs, Suszno T, Turno, Tyśmienica, Uhnin M, Uhrusk Czs, Urszulin, Walerianów, Wereszczyn zs, Wielkopole, Włodawa zs, Wola Wereszczyńska zs, Wołoska Wola zs, Wiryki C (Połód) T (Krukowo) zs, Wytyczno C, Wytyczno Łowiszów, Zacisze, Załowocze, Zawady Bór, Zawadówka zs
Razem: 659 rolnych jednostek gospodarczych o ustalonej lokalizacji co do powiatu, w tym 97 majątków uprzemysłowionych oraz 113 miejscowości odnotowanych w <i>Katalogu zabytków sztuki w Polsce</i> .	

Źródła: zob. przypisy 5 i 14.

Majątki uprzemysłowione, którym to mianem obejmujemy tu również te, w jakich prowadzono na szerszą skalę uprawy warzywne lub hodowano konie (przeważnie dla potrzeb wojska), stanowiły 14.7% wszystkich jednostek gospodarczych *południowego Podlasia*. W centrum regionu, w powiatach łukowskim i radzyńskim, liczba majątków uprzemysłowionych sięgała 1/5 ogółu, odpowiednio: 19.4% i 21.3%. Znacznie mniej niż przeciętnie w regionie było ich w powiecie białskim – tylko 5.2%. W pozostałych powiatach stosowny odsetek oscyływał wokół przeciętnej – od 12.5% dla garwolińskiego do 16.9% dla węgrowskiego. Obiekty przemysłowe lub szczególne przejawy działalności rolniczej występowały przeważnie w majątkach większych.

Co zaś dotyczy obiektów rejestrowanych w dekadach powojennych jako zabytkowe, uwzględniono tu przede wszystkim zabudowania, zarówno mieszkalne jak też gospodarcze (także te zrujnowane), i one stanowią większość obiektów oznaczonych w powyższej tabeli symbolem „zs”. Jednak inne obiekty, w różny sposób powiązane ze dworem-folwarkiem, jak np. wiatraki, parki (wzmiankowane często jako ich *pozostałości* po wycięciu drzew i dewastacji te-

renu), przydrożne kapliczki lub okazałe grobowce na cmentarzu (co wynika z opisu w *Katalogu zabytków sztuki*) również wzięto pod uwagę. Nie uwzględniono natomiast świątyń (kościółów, kaplic, cerkwi) oraz zabudowy wsi czy też pojedynczych chałup, karczem, zajazdów itp.

Pomimo tych zabiegów formalnych okazuje się, że straty w zabytkowej substancji obiektów dworsko-folwarcznych wynoszą w omawianym regionie co najmniej 82.8% (piszemy tu „co najmniej”, bowiem obiekt odnotowany w *Katalogu zabytków* jako zrujnowany również należy policzyć jako stratę). Taki jest wskaźnik dla miejscowości wymienionych w prezentowanej wyżej tabeli 1, lecz nie wzmiankowanych w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* w latach 60-70. minionego stulecia; a przecież zabudowę oraz elementy zagospodarowania i krajobrazu ich wszytkich (w tym parki), dlatego właśnie że istniały już w latach 20. XX wieku, czyli w okresie przed wybuchem II wojny światowej, uznaje się niewątpliwie za dziedzictwo kultury, jednak już zaprzepaszczone¹⁸.

Katalog zabytków sztuki w Polsce z pewnością wymaga uzupełnienia, która to czynność może się dziś w wielu wypadkach okazać niewykonalna dlatego, że w dziesięcioleciach minionych od wydania poszczególnych zeszytów dzieło zniszczenia wielu nie rejestrowanych wcześniej obiektów zostało dopełnione¹⁹. Jeśli pominąć dane dla nie katalogowanych terenów przedwojennych powiatów Biała, Łuków i Radzyń, to nasz wskaźnik strat zmaleje do wartości 76.5%. Przypomnijmy, iż byłby on znacznie większy, gdyby dotyczył tylko obiektów mieszkalnych właścicieli ziemskich – dworów i pałaców. Zatem co najmniej w 3/4 spośród miejscowości (dworów, folwarków) wymienionych w niniejszej pracy nie przetrwało II wojny światowej wraz z następującym po niej okresem

¹⁸ Należy oceniać, iż w prawodawstwie ostatnich dziesięcioleci, więc w poprzedniej ustawie o ochronie dóbr kultury oraz w tej obecnie obowiązującej o ochronie zabytków definicja obiektu zabytkowego, w tym zabytku nieruchomego (budynku, budowli) nie jest precyzyjna. Jakie są bowiem (i jakie były) kryteria wpisania zabytku do rejestru zabytków oraz skreślenia go z tego rejestru? Ustawy publikowane w: Dz. U. 1999, Nr 98, poz. 1150; Dz. U. 2003, Nr 162, poz. 1568.

¹⁹ Postulat taki formułowany jest od lat w odniesieniu do omawianego regionu. Por. A. K o ł o d z i e j c z y k, *Nowe Podlasiana. Przegląd wydawnictw historycznych za lata 1999-2001*. „Szkice Podlaskie”. 9: 2001, s. 255. Nasuwa się on także przygodnym turystom jako wniosek z odbytych wędrówek. Na przykład dwór i park w Dłużewie n/Świdrem, których dzieje i architekturę opisują w swych publikacjach T. S. Jaroszewski i W. Baraniewski, w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* (T. 10, z. 8, r. wyd. 1968, s. 5) wzmiankowane są zaledwie jako „resztki parku krajobrazowego urządzanego łącznie z budową dworu”. Z takiego zapisu nie wynika czy ów dwór wciąż tam stoi, czy już nie. W pobliskiej Radachówce również znajduje się dworek opisywany przez w/w autorów, lecz nie wzmiankowany w *Katalogu*, podobnie jak drewniany kościółek przeniesiony z Podkarpacia. Pod hasłem „Kołbiel” brakuje opisu istotnych zabytków związanych z rodem Zamoyskich (T. 10, z. 13, r. wyd. 1963, s. 5-6), i. t. d. Z pewnością, różne zeszyty *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* zostały opracowane z różną dokładnością. Por. T. S. J a r o s z e w s k i, W. B a r a n i e w s k i, *Pałace i dwory w okolicach Warszawy*. Warszawa 1992, s. 31-35; ci sami, *Po pałacach i dworach Mazowsza*. Warszawa 1995, s. 115; T. S. J a r o s z e w s k i, *Po pałacach i dworach Mazowsza*. Cz. 2. Warszawa 1996, s. 20.

„utrwalania władzy ludowej” nic, co kwalifikowało się w 20-30 lat później do odnotowania w *Katalogu zabytków*. Ów wskaźnik zniszczeń jest najmniejszy dla powiatu garwolińskiego – 65.4%, największy dla siedleckiego i konstantynowskiego, odpowiednio – 84.7% i 81.5%; dla innych trzech – węgrowskiego, włodawskiego i sokołowskiego wynosi odpowiednio – 76.9%, 77.0, 78.1%²⁰.

W spisach ziemian z lat 1919 i 1923 nie podano areалу dóbr ziemskich. Natomiast wykazy z lat 1927 i 1930 zawierają takie dane. Zestawiono je tutaj z wynikami spisu powszechnego z roku 1921, opublikowanymi w roku 1925. Układ zamieszczonej poniżej tabeli 2 nawiązuje do tamtej historycznej publikacji.²¹ Dane o areale z roku 1927 podane są dla 621 jednostek gospodarczych, więc jedynie 90.8% wymienionych z nazwy i z nazwiska właściciela/użytkownika (patrz: tabela 1), zaś dla roku 1930 dla 486 jednostek, czyli 71.0%. Już te dwa wskaźniki procentowe świadczą, jak bardzo i jak szybko zanikała wielka własność ziemska w okresie międzywojennym, konkretnie zaś u schyłku lat 20.

Tabela 2. Liczba i powierzchnia prywatnych majątków ziemskich na południowym Podlasiu

Powiat razem	Liczba i powierzchnia majątków w roku:									
	1921		1927		1921-1927		1930		1927-1930	
	A1	A2	B1	B2	A1/B1	A2/B2	C1	C2	B1/C1	B2/C2
Areal w ha (od-do)	Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Spadek liczby i powierzchni		Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Spadek liczby i powierzchni	
Biała	50	16534	69	20541	+19	+4007	46	17693	23	2848
do 100	14	1027	20	1464	+6	+437	12	892	8	572
101-200	11	1504	12	1632	+1	+128	7	986	5	646
201-300	11	2782	16	3996	+5	+1214	8	2011	8	1985
301-400	3	997	4	1378	+1	+381	3	945	1	433
401-500	3	1359	3	1325	0	34	4	1783	+1	+458
501-1000	6	3644	12	7696	+6	+4052	8	5497	4	2199
ponad 1000	2	5221	2	3050	0	2171	4	5579	+2	+2529
Garwolin	58	39675	95	45967	+37	+6292	70	37611	25	8356
do 100	14	1062	20	1507	+6	+445	18	1351	2	156
101-200	11	1538	24	3755	+13	+2217	13	1971	11	1784
201-300	9	2174	14	3614	+5	+1440	9	2266	5	1348
301-400	3	999	7	2401	+4	+1402	5	1715	2	686
401-500	5	2219	7	3107	+2	+888	7	3107	0	0
501-1000	7	4970	14	10036	+7	+5066	11	8132	3	1904
ponad 1000	9	26713	9	21547	0	5166	7	19069	2	2478

²⁰ O całej Polsce m. in.: S. R u d n i c k i, *Ziemiaństwo*. W: *Spoleczeństwo polskie w XX wieku*. Red. J. Z a r n o w s k i. Warszawa 2003, s. 253-256.

²¹ *Statystyka Polski*. T. 5, cz. B, tabl. 1, s. 30-32.

Powiat <i>razem</i>	Liczba i powierzchnia majątków w roku:									
	1921		1927		1921-1927		1930		1927-1930	
	A1	A2	B1	B2	A1/B1	A2/B2	C1	C2	B1/C1	B2/C2
Areał w ha (od-do)	Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Spadek liczby i powierzchni		Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Spadek liczby i powierzchni	
Konstantynów	60	34853	74	36005	+14	+1152	53	24673	21	11332
do 100	10	795	7	512	3	283	9	692	+2	+180
101-200	17	2295	18	2439	+1	+144	11	1520	7	919
201-300	4	1022	8	1955	+4	+933	6	1551	2	404
301-400	7	2444	10	3553	+3	+1109	7	2438	3	1115
401-500	2	976	5	2225	+3	+1249	4	1812	1	413
501-1000	9	6257	18	12963	+9	+6706	11	7945	7	5018
ponad 1000	11	21064	8	12358	3	8706	5	8715	3	3643
Łuków	43	28019	55	28256	+12	+237	52	28255	3	1
do 100	8	645	9	683	+1	+38	9	667	0	16
101-200	5	645	7	888	+2	+243	5	641	2	247
201-300	4	1030	9	2177	+5	+1147	8	1964	1	213
301-400	4	1462	4	1433	0	29	4	1433	0	0
401-500	4	1765	4	1863	0	+98	4	1863	0	0
501-1000	11	7999	16	11333	+5	+3334	16	11208	0	125
ponad 1000	7	14473	6	9879	1	4594	6	10479	0	+600
Radzyń	31	51153	76	41837	+45	9316	62	36922	14	4915
do 100	5	303	7	444	+2	+141	5	324	2	120
101-200	6	788	9	1307	+3	+519	8	1148	1	159
201-300	1	207	7	1652	+6	+1445	6	1440	1	212
301-400	2	676	10	3497	+8	+2821	9	3177	1	320
401-500	1	423	8	3643	+7	+3220	7	3236	1	407
501-1000	5	3321	26	17010	+21	+13689	17	10572	9	6438
ponad 1000	11	45435	9	14284	2	31151	10	17025	+1	+2741
Siedlce	47	15377	61	19786	+14	+4409	49	17255	12	2531
do 100	17	1163	20	1400	+3	+237	18	1311	2	89
101-200	13	1745	17	2359	+4	+614	11	1459	6	900
201-300	2	544	5	1261	+3	+717	4	1009	1	252
301-400	2	656	5	1701	+3	+1045	4	1329	1	372
401-500	4	1841	4	1801	0	40	3	1347	1	454
501-1000	6	4170	6	4116	0	54	4	2956	2	1160
ponad 1000	3	5258	4	7148	+1	+1890	5	7844	+1	+696
Sokołów	57	26612	69	27078	+12	+466	60	26304	9	774
do 100	17	1261	18	1337	+1	+76	16	1181	2	156
101-200	9	1231	11	1519	+2	+288	10	1283	1	236
201-300	8	2082	12	3146	+4	+1064	11	2944	1	202
301-400	7	2441	10	3570	+3	+1129	8	2861	2	709
401-500	3	1356	5	2276	+2	+920	5	2241	0	35

Powiat <i>razem</i>	Liczba i powierzchnia majątków w roku:									
	1921		1927		1921-1927		1930		1927-1930	
	A1	A2	B1	B2	A1/B1	A2/B2	C1	C2	B1/C1	B2/C2
Areal w ha (od-do)	Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Spadek liczby i powierzchni		Liczba majątków	Powierz. ogólna w ha	Spadek liczby i powierzchni	
501-1000	7	5110	9	6657	+2	+1547	5	3814	4	2843
ponad 1000	6	13131	4	8573	2	4558	5	11980	+1	+3407
Węgrów	39	32959	60	29205	+21	3754	53	26354	7	2851
do 100	11	745	12	794	+1	+49	11	731	1	63
101-200	8	1066	12	1673	+4	+607	11	1569	1	104
201-300	5	1194	10	2446	+5	+1252	8	1932	2	514
301-400	4	1556	7	2523	+3	+967	6	2129	1	394
401-500	1	414	4	1728	+3	+1314	4	1728	0	0
501-1000	3	2052	10	7116	+7	+5064	8	5540	2	1576
ponad 1000	7	25932	5	12925	2	13007	5	12725	0	200
Włodawa	56	39666	62	35522	+6	4144	41	29741	21	5781
do 100	16	1126	15	1102	1	24	11	796	4	306
101-200	15	2215	16	2377	+1	+162	6	847	10	1530
201-300	6	1440	7	1810	+1	+370	5	1395	2	415
301-400	2	624	3	960	+1	+336	2	638	1	322
401-500	2	847	4	1677	+2	+830	4	1762	0	+85
501-1000	7	4857	10	6953	+3	+2096	7	4705	3	2248
ponad 1000	8	28557	7	20643	1	7914	6	19598	1	1045
Podlasie pd. razem	441	284848	621	284197	+180	651	486	244808	135 (21.7%)	39389 (13.8%)
do 100	112	8125	128	9243	+16	+1118	109	7945	19 (14.8%)	1298 (14.0%)
101-200	95	13027	126	17949	+31	+4922	82	11424	44 (34.9%)	6525 (36.3%)
201-300	50	12475	88	22057	+38	+9582	65	16512	23 (26.1%)	5545 (25.1%)
301-400	34	11855	60	21016	+26	+9161	48	16665	12 (20.0%)	4351 (20.7%)
401-500	25	11200	44	19645	+19	+8445	42	18879	2 (4.5%)	766 (3.9%)
501-1000	61	42380	121	83880	+60	+41500	87	60369	34 (28.1%)	23511 (28.0%)
ponad 1000	64	185786	54	110407	10	75379	53	113014	1 (1.8%)	+2607 (+2.3%)

Źródła dla uzyskanych wyników obliczeń, patrz: przypisy 5 i 21

Zwracają uwagę, ale też budzą nieufność przede wszystkim wzrosty arefalu oraz liczby majątków do roku 1927, odnotowywane nieomal we wszystkich przekrojach (regionalnym, powiatowych, według przedziałów zajmowanej powierzchni ogólnej). Wiadomo bowiem, że większa własność ziemska w II Rzeczypospolitej kurczyła się, ustępując własności mniejszej – małorolnej i średniorolnej, w mniejszym stopniu tzw. wielkokmiecej, atoli o obszarze do 50 ha powierzchni ogólnej na jedno gospodarstwo. Zresztą, owo zanikanie większej prywatnej własności jest głównym tematem i podstawowym wnioskiem płynącym z niniejszej pracy. Nadto, parcelacja większej własności, której towarzyszyło znoszenie serwitutów, była szczególnie intensywna w ówczesnych województwach centralnych, czyli na obszarze byłego Królestwa Kongresowego, do którego przynależą przecież omawiany tu region²².

Bez sięgania do źródeł szczegółowych (hipoteki, akta Urzędów Ziemskich i. t. p.) nie da się rozwikłać owej kwestii. Co zaś dotyczy przyczyn o wymiarze ogólnym, wskazać należy na wzmiankowany w literaturze przedmiotu błąd spisu powszechnego z roku 1921, a więc nie uwzględnienie około jednego miliona ogólnej powierzchni użytków rolnych własności ponad 50 ha w całym kraju²³. Dla niektórych powiatów szeroko pojętej Lubelszczyzny (województwa lubelskiego) stosowny arefał miałby być w szczególnym stopniu niedoszacowany²⁴. Wszelako, na obecnym etapie badań tłumaczenie danych świadczących o rozwoju większej własności ziemskiej na *południowym Podlasiu* przed rokiem 1927 tylko niedoskonałością spisu powszechnego jest przedwczesne. Oto bowiem rachmistrze spisowi dotarli w roku 1921 do liczniejszych majątków na omawianym tu obszarze – 441 jednostek – aniżeli te odnotowane w prezentowanych czterech zagregowanych źródłach z nazwy oraz nazwiska i imienia wła-

²² M. M i e s z c z a n k o w s k i, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*. Warszawa 1960, s. 337-338; W. R o s z k o w s k i, *Stan posiadania ziemiaństwa polskiego do 1939 r.* W: *Najnowsza historia gospodarcza Polski*. Cz. 3. Red. J. K a l i Ń s k i, Z. L a n d a u. Warszawa 1984, s. 76; T e n ż e, *Gospodarcza rola...* s. 32-35, 122-127; J. S t e c k i, *Quidquid delirant reges, placituntur Achni*. W: *Stan posiadania. Reforma rolna*. Red. S. H u m n i c k i. Warszawa 1929, s. 14-15.

²³ M. M i e s z c z a n k o w s k i, *Struktura agrarna...* s. 18, 339-340; W. R o s z k o w s k i, *Gospodarcza rola...* s. 123-124.

²⁴ M. M i e s z c z a n k o w s k i, *Struktura agrarna...* s. 17, 224, 339; autor ten zwraca uwagę, iż w roku 1921, czyli do czasu przeprowadzenia spisu powszechnego, wielu ludzi nie zdążyło jeszcze powrócić do swych domów po okresie wojen, więc oszacować swój stan posiadania oraz straty; W. R o s z k o w s k i, *Gospodarcza rola...* s. 123; ten zaś autor zauważa, iż w okresie spisowym ogółem pół miliona właścicieli gospodarstw różnej wielkości pozostawało poza krajem, a demobilizacja armii nie była jeszcze zakończona. Podstawą dla takich szacunków są m. in. dane opublikowane w roku 1928 przez GUS, a dotyczące ogółu *repatriantów*, jacy powrócili na interesujące nas tereny już po przeprowadzeniu spisu powszechnego w roku 1921. Dla wschodnich, nadbużańskich powiatów Biała i Włodawa odsetek takich osób w stosunku do ogółu ludności wynosił odpowiednio aż 14.2% i 11.9%, zaś dla pow. siedleckiego 3.0%, radzyńskiego 1.9%, konstantynowskiego 1.3%, dla pozostałych mniej niż jeden procent; Por. *Statystyka Polski*. T. 11, s. XIV, tabl. 5, także s. XXXVIII.

ściela/użytkownika; źródło nieco wcześniejsze, wydane w roku 1919, odnotowuje zaledwie 351 jednostek gospodarczych, zatem aż o 1/5 mniej niż przeprowadzony dwa lata później spis. W źródle nieco późniejszym, bo obejmującym stan rzeczy z roku 1923 wzmiankowane jest 386 jednostek, więc o 12.5% mniej aniżeli rejestrowanych dwa lata wcześniej w spisie powszechnym. Sprawy tej nie sposób wyjaśnić bez sięgania do źródeł szczegółowych, t. j. dotyczących poszczególnych majątków z osobna. Skoro mowa o epoce intensywnych działań i parcelacji, zwrócić by trzeba uwagę na ewentualne zmiany w traktowaniu danego majątku/folwarku bądź to jako osobnej *jednostki gospodarczej*, bądź części większej całości, tracącej nawet swoją odrębną nazwę na rzecz tej całości. Stąd mogą pochodzić owe różnice, a jeśli całkowicie zawierzyć przytoczonym wyżej wartościom, to wręcz cokilkuletnie wahania liczby jednostek.

Kolejny błąd którego, inaczej niż w w/w przypadku, można się jedynie domyślać, polegałby na przeszacowaniu danych zawartych w *Księdze adresowej* dla roku 1927. Nie wykluczone, że w niektórych przypadkach notowano tam wartości sprzed lat kilku, nieaktualne w czasie gdy *Księgę* szykowano do druku. Na tym etapie naszych dociekań nie można przewidywać, czy po wprowadzeniu wiarygodnej korekty danych wielka własność ziemska na *południowym Podlasiu* nadal okazywała by się rozwijać przed rokiem 1927, czy zachowywała by przez lata 20. swój stan posiadania, czy też by się kurczyła. Dwa pierwsze z wymienionych zjawisk byłyby niezgodne z procesami obejmującymi całą ówczesną Polskę, więc świadczyły by o tym, iż omawiany region stanowił wtedy swoisty wyjątek.

Natomiast przytoczone w tabeli 2 liczby oznaczają, iż wzięta razem większa i wielka własność przynajmniej do roku 1927 (poprawiająca się koniunktura w rolnictwie, wielki kryzys jeszcze się nie rozpoczął) utrzymywała w omawianym regionie swój areał. Zanotowana strata wyniosła ułamek procenta, więc dotyczyła indywidualnych przypadków, które mogły lecz nie musiały być powodowane koniecznością ekonomiczną, czy też przymusem parcelacyjnym. O zmianach obejmujących wielką własność ziemską położoną między środkowym Bugiem a środkową Wisłą, konkretnie zaś o jej dekoncentracji, świadczy wskaźnik wzrostu liczby jednostek gospodarczych w latach 1921-1927, wynoszący aż 40.8%²⁵. Mniejszy n. p. o połowę, nadal uznany by być musiał za wyso-

²⁵ Średnia powierzchnia *jednostki gospodarczej* większej własności w latach 1921, 1927, 1930 wynosiła w omawianym regionie, odpowiednio: 645.9 ha, 457.6 ha, 503.7 ha; średnia powierzchnia *jednostki gospodarczej* powyżej 1000 ha powierzchni ogólnej, odpowiednio: 2902.9 ha, 2044.6 ha, 2132.3 ha. Wzrost w roku 1930 nie burzy tezy o dekoncentracji, ponieważ jest niewielki. Na jego rozmiary dla całego regionu wpływają zmiany areału własności powyżej 1000 ha. W wymienionych latach stanowiła ona następujące części powierzchni całej większej własności: 65.2%, 38.8%, 46.1%. Odsetki areału własności powyżej 500 ha dla lat 1927 i 1930 są jednak mniej zróżnicowane, bowiem wynoszą odpowiednio 68.3% oraz 70.8% całej większej własności; stosowny wskaźnik dla roku 1921 wynosi 80.1%.

ki. Zatem właściciele ziemscy na omawianym obszarze, a przecież i gdzie indziej, ratowali się przed oddziaływaniem niekorzystnych dla nich czynników ekonomicznych, prawnych i fiskalnych dokonując działań rodzinnych lub sprzedając bądź to całe folwarki, bądź też ich części, mieszczące się nadal w kategorii gospodarstw powyżej 50 ha powierzchni ogólnej²⁶. Znamienne, że dla takiej oferty znajdowali się kupcy, co świadczyć może o ówczesnie względnie niskich cenach średniourodzącej ziemi podlaskiej.

Przedstawione wyżej rozumowanie należy zestawić z wynikami szacunków uwzględniających ów milion hektarów należących do większej prywatnej własności ziemskiej, pominięty w ramach spisu w roku 1921. Oto bowiem obszar dawnej gubernii siedleckiej stanowił 3.71% terytorium całego państwa Polskiego, a zarazem 10.92% terytorium tzw. województw centralnych (sprzed zmian administracyjnych dokonanych w roku 1939)²⁷. Stąd też niedoszacowana powierzchnia użytków rolnych większej własności dla naszego regionu, proporcjonalnie do całej jego powierzchni, wyniosłaby 37.100 ha dla roku 1921.

Inna metoda obliczeń ma za podstawę podaną przez M. Mieszczankowskiego wartość 633.200 ha jako brak w szacunku powierzchni „majątków obszarniczych i własności publicznej” dla województw centralnych, czyli w przybliżeniu dla obszaru dawnego Królestwa Kongresowego w roku 1921. Z innych danych przytoczonych przez tego autora wynika, że powierzchnia owej „własności obszarniczej” miała się w tych województwach do powierzchni ziemskiej własności publicznej jak 3: 2²⁸. To pozwala określić niedoszacowany areal dla pięciu centralnych województw na 379.920 ha, zaś dla byłej gubernii siedleckiej na 41.487 ha.

Zatem strata powierzchni ogólnej prywatnej własności ziemskiej powyżej 50 ha, jaką ta własność poniosła na *południowym Podlasiu* w latach 1921-1927, wynosiłaby nie ułamek procenta, lecz od 37.751 ha do 42.138 ha, zatem od 11.5% do 12.7% stanu z roku 1921²⁹.

Taki wynik jest wielce prawdopodobny (choć sprawą otwartą pozostają zmiany liczby jednostek gospodarczych). Utrata ogólnej powierzchni gruntów

²⁶ O takich działaniach świadczą zestawienia dotyczące poszczególnych dóbr lub własności poszczególnych rodzin, których przywoływanie wykracza jednak poza zakres niniejszej pracy.

²⁷ Por. *Mały rocznik...* s. 12-15, tabl. 5; Zob. też: przypis 4.

²⁸ M. Mieszczankowski, *Struktura agrarna...*, s. 224, zwłaszcza tabele.

²⁹ Proces upadku większej prywatnej własności ziemskiej w II Rzeczypospolitej przybierał różną dynamikę, w różnym czasie, w różnych regionach. Wobec tego nie dość pomocne okazuje się być dla naszych rozważań porównanie ze stanem rzeczy w sąsiadującym z *południowym Podlasiem* przez Wisłę woj. kieleckim, wszakże jednym z pięciu „centralnych”. Gdy przyjąć dane spisowe (1921) bez korekty, to sama tylko parcelacja (bez regulacji serwitutów) w latach 1921-1926 objęła 4.4% areалу tamtejszej większej prywatnej własności, zaś w latach 1921-1929 już 9.6% (rekordowy dla kieleckiego rok 1927-11677 ha rozparcelowanych). Stosowny wskaźnik dla b. gub. siedleckiej za całe lata 20. wynosi, jak wiemy, więcej – 13.8%. Por. M. B. Markowski, *Obywatele ziemscy w województwie kieleckim 1918-1939*. Kielce 1993, s. 50, 117.

w latach 1921-30 wynosiłyby w regionie 77.140-81.527 ha, czyli 27.1%-28.6%, które to wartości „korespondują” poniekąd z wyraźnie niższym wskaźnikiem ogólnopolskim dla tego okresu, wynoszącym 18.24%³⁰. Przedstawione wyżej dane wyszacowane dla *południowego Podlasia* wydają się jednak zawyżone, skoro J. Stecki określał areał rozparcelowany do dnia 1 stycznia 1929 roku w całym „okręgu lubelskim” na 89507 ha³¹.

Co do zapisu w tabeli 2, trendom powszechnym w okresie II Rzeczypospolitej odpowiadają wnioski z porównania względnie jednorodnych danych z lat 1927 i 1930. Gdy pierwsza z tych dat oznacza jeszcze dobrą koniunkturę gospodarczą, druga coś przeciwnego, mianowicie początkowy okres wielkiego kryzysu ekonomicznego, który nie ominął Polski, odbijając się piętnem również na jej wielkoobszarowym rolnictwie. Oto liczba jednostek gospodarczych zmalała w omawianym regionie, w ciągu zaledwie kilku lat aż o ponad 1/5 (21.7%). Straty powierzchni ogólnej większej własności są nieco mniejsze³².

Procentowe wskaźniki spadku liczby jednostek i ich areału świadczą o tym, jakiej wielkości gospodarstwom trudniej się było utrzymać u schyłku lat 20. minionego stulecia, jakim zaś łatwiej. Dla włości największych, w kategorii „powyżej 1000 ha”, odnotowano wprawdzie stratę o jedną pozycję, kompensowaną jednak rozrostem areału. Gdy wartości te włączyć do szerszej kategorii „powyżej 500 ha”, uzyska się obraz zgoła odmienny: zmniejszenie liczby gospodarstw o 20.0 pkt., zaś ogólnej ich powierzchni o 10.7 pkt. Najmniej liczna kategoria folwarków o powierzchni ogólnej w przedziale 401-500 ha poniosła wtedy straty w wysokości zaledwie kilku punktów procentowych. Z rozpoczynającym się kryzysem ekonomicznym, dynamiczną parcelacją ustawową, ze znoszeniem serwitutów i uciskiem fiskalnym najgorzej radziły sobie majątki mniejsze, o powierzchni ogólnej 101-400 ha, lecz nie te najmniejsze. Zwraca uwagę różnica pomiędzy stratą, zarówno liczby jednostek, jak i areału, jaką poniosły gospodarstwa o rozmiarach 51-100 ha-14.8 oraz 14.0 pkt., a stratą odnotowaną dla kategorii bezpośrednio

³⁰ Gdy przyjąć za Mieszczankowskim i Roszkowskim ogólną powierzchnię większej własności w Polsce w roku 1921 za 11.532.900 ha i zsumować areał objęty parcelacją oraz akcją znoszenia służebności w latach 1921-1929; M. M i e s z c z a n k o w s k i, *Struktura agrarna...* s. 18; W. R o s z k o w s k i, *Gospodarcza rola...* s. 123-124; *Mały rocznik...* s. 70, tabl. 3.

³¹ J. S t e c k i, *Quidquid delirant reges...* s. 12.

³² Z podanych wyżej powodów powstrzymujemy się od wnioskowania w oparciu o porównanie danych z roku 1921 i 1930, zawartych w tabeli 2. Jednak wskazać należy, że wedle tych danych utrata areału wielkiej prywatnej własności *południowego Podlasia* w owym jedenastoletciu wynosiłyby 14.0%, gdy stosowny wskaźnik dla kilkulatka 1927-1930 wynosi nieomal tyle samo, bo 13.8%. Zaś liczba *jednostek gospodarczych* nawet by wzrosła – o 10.2% w ciągu jedenastoletcia. Wypada powtórzyć możliwy wniosek: gwałtowne wahania obszaru większej własności oraz liczby *jednostek gospodarczych* w okresach kilkulatnych, być może wywołane wzmogoną spekulacją ziemią.

wyższej, 101-200 ha, która wynosi ponad 1/3 stanu z roku 1927, w obu wymiarach.

Podobna analiza dla poszczególnych powiatów wykracza poza zakres niniejszej rozprawy, pomimo iż przytoczono tu stosowne dane. Sytuacja większej własności rozpatrywana w przekroju powiatowym jawi się tyleż jako zróżnicowana, co wykazująca pewne wspólne cechy. Wystarczy bowiem, aby jeden tylko, lecz za to zasobny właściciel pomnożył swe dobra albo je utracił, choćby nawet z powodów nie związanych bezpośrednio z prowadzoną w nich rolniczą działalnością, by statystyki dla sąsiadujących ze sobą powiatów wykazały wyraźne różnice. Z drugiej zaś strony, spadek liczby jednostek gospodarczych oraz areалу w poszczególnych kategoriach wielkości obserwujemy dla lat 1927-1930 jako powszechny, we wszystkich powiatach, z nielicznymi wszakże wyjątkami. Wyjątki te dotyczą zwłaszcza zwiększenia liczby najbardziej rozległych majątków i ich areалу w powiatach: Biała, Łuków (tylko areał), Radzyń, Siedlce i Sokołów. Są to właśnie te jednostkowe przypadki, rzec można, potwierdzające regułę, która głosi, iż w owych latach większa własność ziemska na *południowym Podlasiu* postępowała w swym upadku.

Dla odmiany, zapis o nieomalże powszechnym wzroście wielkiej własności w okresie 1921-1927 tłumaczyć należy, co już zrobiono wyżej, niedoszacowaniem teże własności w pierwszym spisie powszechnym. Zapewne, dzięki rozwiniętej w majątkach księgowości, najłatwiej było oszacować własność największą, „ponad 1000 ha”, lub też rachmistrze spisowi docierali do wszystkich reprezentujących ją gospodarstw. Dla tej bowiem kategorii, jako jedynej, odnotowano spadek wynoszący dla całego subregionu 15.6% liczby jednostek gospodarczych z roku 1921 oraz 40.6% areалу z tego roku. Zmniejszenie się areálu majątków największych przed rokiem 1927, któremu towarzyszył częstokroć spadek liczby jednostek, dokonało się we wszystkich powiatach, oprócz siedleckiego. Jeśli więc dane dla kategorii majątków „ponad 1000 ha” są dla roku 1921 możliwie dokładne, stwierdzić można, iż w całej dekadzie lat 20. poprzedniego stulecia strata tego typu własności na obszarze *południowego Podlasia* co do liczby majątków wynosi 17.2 %, zaś co do areálu – 39.2 %. Dopiero poprzez szczegółowe badania, również w przypadku pozostałych kategorii wielkości majątków, wykazać można czy areał ten zasiłił własność od 50 ha do 1000 ha, czy też tę mniejszą, poniżej 50 ha ogólnej powierzchni gospodarstw.

W epoce działów, sprzedaży i parcelacji jedne dobra ziemskie zanikały, inne się pojawiały. Były przecież i takie, które trwały, zmieniając wszakże swój areał. Dane o powierzchni ogólnej zajmowanej zarówno w roku 1927, jak i 1930 posiadamy dla 479 jednostek gospodarczych, co stanowi zaledwie 77.1% ich liczby z roku 1927. W tabeli 3 przedstawiono w przekroju powiatowym bilans zmian areálu tej grupy majątków.

Tabela 3. Zmiana powierzchni ogólnej prywatnych majątków ziemskich istniejących w 1927 i 1930 r.

Powiat	Od roku 1927 do roku 1930		Bilans
	Ubyło ha	Przybyło ha	
Biała	387	725	+338
Garwolin	89	39	-50
Konstancynów	2048	1069	-979
Łuków	141	600	+459
Radzyń	4	2974	+2970
Siedlce	619	29	-590
Sokołów	707	2602	+1895
Węgrów	230	0	-230
Włodawa	596	32	-537
Podlasie płd. <i>razem</i>	4794	8070	+3276

Źródło: patrz przypis 5

W przekroju powiatowym odbijają się już przypadki jednostkowe. Wystarczy aby jeden-dwóch większych właścicieli parcelowało lub powiększało swoje majątki. Stąd w jednym powiecie wzrost areалу w grupie majątków zachowujących swoją egzystencję, gdy w innych, nawet sąsiednich – spadek. Dla całego regionu odnotowujemy wszakże bilans dodatni. Obszar netto uzyskany przez omawianą grupę majątków odpowiada posiadanemu przez osoby znajdujące się na 430-440 miejscu w przedwojennej Polsce co do posiadanego areálu³³. Na bilans ten oddziaływują przede wszystkim wzrosty, jakie dokonały się w powiatach Radzyń i Sokołów.

Czy rentowność majątku, czyli po prostu przedsiębiorstwa rolnego w połączeniu z jego sprawnym i fachowym prowadzeniem wystarczały aby majątek ten przetrwał trudne czasy? Uzyskanie odpowiedzi na to pytanie wymaga osobnych badań.

2. Ludzie

W czterech zagregowanych źródłach, których treść tutaj prezentujemy, występuje łącznie 512 nazwisk właścicieli ziemskich. Niektóre wszakże rodziny noszą takie samo nazwisko, stąd rodzin wskazać by należało nieco więcej niż owych nazwisk, którą to kwestię w niniejszej pracy pomijamy, jako wykraczającą daleko poza jej zakres. Cztery omawiane spisy nie zawierają wszakże

³³ W. R o s z k o w s k i, *Lista największych właścicieli ziemskich w Polsce w 1922 r.* „Przegląd Historyczny”. T. 74: 1983, z. 2; t e n ż e, *Gospodarcza rola...* s. 357-376.

informacji o pokrewieństwie pomiędzy osobami, ani też nie można na ich podstawie rozstrzygnąć, czy wśród właścicieli ziemskich były osoby noszące takie same imiona i nazwiska. W odniesieniu do rodzin i osób szerzej znanych (na których temat narosła dotąd stosowna literatura) ustalenia takie są stosunkowo proste do przeprowadzenia. Jednak dopełnienie naszej wiedzy o informację o rodzinach znanych mniej wymaga przygotowania osobnej rozprawy, jeśli miałby być w niej w równym stopniu przedstawiony stan rzeczy w całym regionie. Zatem dane przywoływane w niniejszej pracy, jako zbiorcze dla obszaru byłej guberni siedleckiej, niech będą potraktowane przede wszystkim jako wskaźniki upadku większej własności ziemskiej w wybranym okresie dziejowym.

Tak więc liczbę osób wymienionych w czterech zagregowanych źródłach – właścicieli, spadkobierców, współników i dzierżawców, z ogromną przewagą tych pierwszych, szacować należy na od 650 do 750. W źródłach wzmiankowane jest 17 sukcesji dla całego *południowego Podlasia* (nie we wszystkich powiatach, najwyżej 5 w jednym powiecie). Stosowna nota wskazuje na nie wymienianych z liczby ani z nazwiska „sukcesorów” danej osoby, zapewne już zmarłej, której imię i nazwisko źródło podaje. Jak widać, samo już określenie liczby spadkobierców pociągnęłoby za sobą wydatną zmianę liczby (współ) właścicieli dla całego regionu, zapewne o kilkadziesiąt osób.

Analogiczne wnioski nasuwają się w przypadku spółek, kiedy to wprawdzie znamy imię i nazwisko wiodącego udziałowca, lecz nie wiemy ilu miał on współników i jak się oni nazywali. Zapisów o spółkach występuje ogółem 11 (nie we wszystkich powiatach, najwyżej 3 w jednym powiecie). Co zaś dotyczy dzierżaw, mamy wiadomości o zaledwie 19 w całym regionie (nie dla wszystkich powiatów, najwyżej 5 w powiecie). Dzierżawcy przeważnie są podawani z imienia i nazwiska, więc uwzględnieni w naszych wypisach i obliczeniach.

Zamieszczona poniżej tabela 4 zawiera informacje dla każdego powiatu z osobna. Nazwiska występujące w więcej niż jednym powiecie oznaczono pogrubionym drukiem. W nawiasach, w ślad za naszymi źródłami, podano tytuły arystokratyczne, kursywą zaś skróty o treści zidentyfikowanej jako *ksiądz*³⁴. Przy każdym nazwisku znajduje się symbol literowy. Wielkie litery alfabetu oznaczają czas, w jakim dane nazwisko występuje w czterech źródłach; wyjaśnienie tych symboli zawiera tabela 5. Symbol „x” oznacza, iż osoba nosząca dane nazwisko znajduje się na liście 500 największych właścicieli ziemskich

---

³⁴ Przy niektórych nazwiskach, znanych jako utytułowane, nie podano żadnej adnotacji, zgodnie z treścią źródeł. Wiadomo bowiem, że nie wszystkie rodziny noszące to samo nazwisko miały prawo do tytułu arystokratycznego, na co często wskazuje m.in. S. Konarski; Por. S. K o n a r s k i, *Armorial de la noblesse polonaise titre'e*. Paris 1958, s. 192 i in. Dokładna identyfikacja poszczególnych rodzin, jak już tu kilkakrotnie wskazywano, wymaga osobnego, obszernego opracowania.

II Rzeczypospolitej, zestawionej przez W. Roszkowskiego³⁵. Symbol „a” oznacza nazwiska występujące w rosyjskim spisie wylegitymowanej szlachty guberni siedleckiej, sporządzonym i wydany w latach 1906-1910³⁶.

Tabela 4. Właściciele, współwłaściciele i dzierżawcy majątków ziemskich (duże litery-patrz tabela 5; x-jeden z 500 największych właścicieli ziemskich II RP; a-szlachcic osiadły i wylegitymowany przed I wojną światową)

Powiat Liczba nazwisk ----- Liczba osób ----- L nazwisk not. wspisze wyd. 1910	Nazwisko (i tytuł) oraz czas występowania w powiecie
Biała 63 --- 82 --- 15	Antoniuł F, Bardalin B, Błociszewski S, Chotkowski Ca, Chyżyński F, Czajkowski Ca, Dawydział C, Dreszer F, Fatyga F, Gierkiewicz S, Górski Fa, Grodzicki Ba, Gron T, Gronisz F, Gruszecki Ua, Grygorczuk F, Grylicz-Grizyma S, Jackowski C, Juszczał C, Kamiński Ca, Kotomski F, Kuczewski S, Kuczyński Sa, Kugler C, Kurkowski U, Kwapiszewski S, Łaszkievicz T, Łopatniuk U, Ługowski Ta, Majewski Ca, Małachowska F, Mojzych C, Najdycher C, Niewęglowski C, Piętkowski T, Piławski F, Pinkowski C, Połozowski S, Ratajewski C, Rząca F, Sobolewski Sa, Solnicki F, Staniszewski S, Surdykowski C, Szeliski S, Szledzinger S, Szulc Ba, Światopełk-Mirski (ks) Sa, Tarasiuk F, Wajtraub C, Werenczuk C, Werner C, Wielopolski (hr) Cx, Wigdorowicz S, Wilczyński Ca, Winnicki C, Wołyniec F, Wyrzykowski Ca, Wysokiński Fa, Zaborowski C, Zaniewski C, Żmigrodzki F, Żyła C
Garwolin 87 --- 120 --- 25	Abramowicz Sa, Afanasjew S, Brochocki T, Bronicki C, Brzozowski (hr) Fa, Chaniewski S, Chrzanoski U, Czartoryski (ks) Ca, Czarkiewicz S, Czerniewski S, Czyżewski Sa, Daszewski Sa, Drewitz S, Dyzmański U, Eisner C, Frelek U, Gasparski Y, Gniewosz U, Goldman S, Gorczyński E, Gościński S, Górski Sa, Grodzicki Ua, Haciewicz S, Hofman Y, Hordliczka S, Janicki S, Jarmoła W, Jarzyński U, Jaworski U, Jezierni (hr) Sa, Józwicki S, Kaczyński F, Konarzewski C, Korf S, Krasnodębski Ca, Krasowicz C, Krzyczkowski C, Lasocki U, Lazarewicz C, Lendorff T, Lichowski F, Łaski Fa, Łoś (hr) U, Łukowski S, Łuniewski Ua, Matecki C,

³⁵ Identyfikacja na podstawie imienia, nazwiska, nazwy dóbr lub powiatu; W. R o s z k o w s k i, *Lista największych właścicieli...; t e n ż e: Gospodarza rola... s. 357-376.*

³⁶ V. S. A r s e n ʼ e v, *Spisok dvorjanskich rodov sedleckoj gubernii.* Sanktpeterburg 1910; *Spisok* przygotowane w związku z wymogami ordynacji wyborczej do Dumy Państwowej. Należy sądzić, że brakuje w nim rodzin mniej zamożnych, czyli posiadających gospodarstwa nieznacznie przekraczające swym arealem przyjętą w II RP granicę 50 ha. Owa sugestia pochodzi stąd, iż w jednym z materiałów, jakimi posługiwał się autor omawianego spisu, uwzględnione są osoby posiadające ponad 150 morgów gruntu, więc wyraźnie więcej niż 50 ha; Por. T a m ż e, s. 5. Przywołane źródło nie zawiera danych o dobrach ziemskich, za to w swej zasadniczej części, czyli w rejestrze rodzin notowanych przez Heroldię Królestwa Polskiego, obok nazwiska podaje też herb lub informację o jego braku. To pozwala określić ile rodzin nosiło to samo nazwisko (i odwrotnie – ile rodzin o różnych nazwiskach pieczętowało się tym samym herbem). Niestety, informacje te nie mogą być wykorzystane w niniejszej pracy, przy zachowaniu jej zakresu, ponieważ omawiane cztery zbiorowe źródła z czasów II RP zawierają tylko nazwiska, bez rozróżnienia na rodziny. Warto dodać, że W. Dworzaczek zalicza *Spisok Arsenʼeva* do użytecznych materiałów dla badań genealogiczno-heraldycznych; Por. W D w o r z a c z e k, *Genealogia.* Warszawa 1959, s. 137.

	Michalik F, Miedzinski U, Mierzwiński S, Miętas C, Migdalski C, Nebel F, Niemojowski Tx, Olędzki Ca, Ordega Sa, Ozarowski C, Piaskowski S, Pielak F, Pogonowski Ca, Poraziński W, Potocki (hr) Sxa, Raciborski U, Robak T, Rogalski F, Roszkowski Sa, Rozyński T, Rychłowski Y, Rylman F, Skorupka Sa, Suzin U, Szmidecki S, Szydłowski Sa, Szymanowski Fa, Śnieżko-Błocki S, Turobojski F, Turski (ks) W, Waśniewski Y, Wilkoński Sa, Wojciechowski Ua, Zaborowski C, Zakrzewski Ua, Zamoyski (hr) Txa, Zieliński Ca, Zmijewski Ta
Konstantynów 56 --- 75 --- 16	Bondzyński Sa, Broel-Plater (hr) Fxa, Bryndza-Nacki S, Bukwiński C, Chrzanowski S, Dernałowicz B, Domański Ca, Dymsza S, Fomin S, Fonberg S, Frankowski Sa, Gintowt C, Godlewski T, Grabiński F, Grabowski Ua, Grobicki C, Grodzicki Ca, Heltman C, Humnicki Sx, Kamiński Fa, Karpiński S, Karski S, Karwacki S, Kuczewski T, Litwiniewski C, Lopatning F, Lutkiewicz C, Łopatniuk S, Maderski S, Mielzyński (hr) Ta, Modelski F, Monsi F, Nasilowski S, Ostrowski (hr) Ca, Paszyn C, Pivoni Ca, Plater-Zyberk (hr) Ca, Pliszka U, Potulicki (hr) C, Prażmowski Ca, Przesmycki C, Różycka de Rozenwert S, Sajna C, Samulski C, Skwierczyński S, Soltan S, Soszyński Ca, Węgliński C, Węzyk Sa, Woroniecki (ks) Ca, Wroczyński Sa, Wróblewski U, Zaborowski S, Zgorzałewicz F, Zieleniewski C, Życki C
Łuków 54 --- 68 --- 28	Bernstein S, Biernacki Sa, Błociszewski U, Bobrowski Y, Chwalibóg S, Czajkowski Ca, Czartoryski (ks) Cxa, Czulak C, Czyżewicz S, Dmochowski Sa, Dmowski Ca, Fajzynberg C, Gierlach S, Gołowin U, Hempel Sa, Holnicki-Szule Sa, Jelowicki Ya, Korzybski Sa, Krasuski Ca, Krawczyk-Czerski Sa, Krzemiński C, Kuzzell Sa, Kwiatkowski Ya, Latoszyński Y, Lewicki Ca, Łatoszyński C, Łękawski S, Maliszewski (Maleszewski) Ya, Mariewski Ya, Markiewicz Ua, Meisner U, Nencki C, Oksinto F, Olędzki Sa, Ostrowski (hr) Ca, Pac Pomarnacki C, Plater-Zyberk (hr) Sa, Pniowski Sa, Podoski Sa, Potworowski S, Radomyski Ua, Rościszewski Ca, Sadownik U, Sommer U, Szablowski B, Szymański S, Świętochowski Ua, Turski C, Wielgorz C, Wysokiński Sa, Zarzycki C, Zawadzki Ca, Zylberberg C, Żółtowski (hr) Sxa
Radzyń 49 --- 63 --- 18	Chelmicki C, Czarnecki C, Czermiński C, Czetwertyński-Światopełk (ks) Sxa, Delekart C, Drabiński B, Dragan C, Grocholski C, Jasiński Ca, Jastrzębski Ca, Jaźwiński C, Jefremow C, Klukowski C, Kostjan F, Kotliński Y, Kozłowski Ea, Leski C, Lipczyński T, Lutyński C, Łochina C, Łubkowski S, Łukomski F, Majchert F, Markowski Ya, Michałowski Ea, Mierzejewski Ba, Milkiewicz B, Mroczek Ca, Niepokojezycki Ya, Okniński Ca, Ostrowski (hr) Fa, Ośniałowski Sa, Paprocki C, Pliszczyński E, Podbielski S, Potocki (hr) Cxa, Rulikowski S, Sabo C, Soppe C, Stolarczyk C, Szaniawski Sa, Szlubowski Uxa, Tarnowski (hr) Cx, Wielopolski (hr) U, Wojciechowski Fa, Wójcikowski U, Wrześniewski C, Zamoyski (hr) Ca, Zaorski Sa
Siedlce 66 --- 81 --- 30	Andres C, Babiński Y, Bieliński Ca, Borkowski Ca, Broel-Plater (hr) Sa, Broniarek C, Buyno Ta, Chilman F, Chiżyński U, Chmielewski Ba, Chomiczewski Sa, Chrzanowski U, Cielemiecki Ca, Dąbrowski Ua, Dorja-Dernałowicz U, Dmowski Ca, Drecki F, Dziewicki S, Fabrykant F, Gil U, Głoger S, Górski Sa, Góziński C, Helbich S, Holnicki-Szule Sa, Izdebski Fa, Jasiński Ca, Jastrzębski Ca, Jermolowicz U, Klawe C, Kozak C, Kozienowski C, Krański (hr) Sa, Krzymowski Ca, Lipiński Sa, Łoziński U, Ługowski Ca, Mielnikow W, Nasilowski C, Nowelski S, Okrzyński C, Orzechowski Sa, Patkowski C, Pióro Sa, Plantowski C, Podczaski Ya, Polkowski Sa, Popiel S, Przanowski Sa, Przewlocki S, Pszczółkowski S, Radziwiłł (ks) C, Rakowiecki S, Roszkowski Ua, Rudnicki Ta, Skwierczyński C, Starzeński (hr) Ua, Stefański F, Ścibor-Marchocki Sa, Werner S, Węgliński U, Wroczyński Ta, Wyczołkowski Ca, Zalewski S, Zaorski Ta, Żylak C

Sokolów 77 --- 97 --- 32	Abrameruk C, Adamski (<i>ks</i>) Ua, Alescho F, Boduszynski Sa, Bogustawski Ya, Borzecki C, Bujalski Sa, Chajęcki W, Chojnacki Ya, Cichowski S, Dąbrowski Sa, Diehl C, Dorant U, Dorja-Dernałowicz U, Doruchowski U, Dyk C, Dytel U, Finkelsztejn S, Giewartowski Sa, Głodowski Ca, Głogowski U, Godlewski S, Gościecki C, Górski Sa, Grzymała Sa, Halko C, Hewel U, Jarecki F, Jarosiński W, Jeleniewski C, Jezierni (hr) Ta, Kenigsztejn C, Kolakowski T, Kosiak C, Kraśniński (hr) Sa, Księżopolski Ca, Kulesza Sa, Kurtz S, Lesiewski Y, Malewicz F, Michelis Ua, Mierczyński T, Milewski S, Moczulski Sa, Moniuszko S, Nosarzewski Ua, Ochenkowski Sa, Ohrt U, Olak C, Ostrowski (hr) Cxa, Paszkowski Ca, Perłowski C, Pytkowski C, Sawicki Ua, Sikorski Ca, Sobański (hr) Sa, Socha C, Stelecigowski C, Stożkowski U, Struss Sa, Surdykowski U, Świnarski Ca, Toplicki Y, Trębicki Ba, Tyborowski S, Wecki C, Winnicki B, Wojno Ca, Wrzaszcz C, Wysocki Ca, Zabielski Ua, Zambrzycki Ua, Zawadzki Ca, Zdanowicz S, Zieleniewski C, Żółtowski (hr) Sa, Życki S
Węgrów 52 --- 65 --- 16	Boruć C, Budyla C, Chudziński U, Cielecki S, Cieszkowski (hr) Sxa, Dubrawin F, Dykiewicz B, Filewicz S, Gawroński Ca, Glinka Ca, Holder Eger S, Jarmiński S, Jaźwiński C, Kałużyński F, Kietliński S, Kowalski Ua, Kucewicz S, Kukier Y, Kurella S, Kurnatowski (hr) Cx, Lipiński Fa, Lebelt C, Łubieński (hr) Cxa, Ługowski Sa, Małkowski C, Mroczek Ca, Mulewicz C, Neyman U, Orłowski Ca, Ortwein Y, Ostrowski (hr) Sxa, Pawłowski Sa, Perlis C, Popiel S, Poplewski Ua, Prusak T, Raczko C, Ratyński Ca, Rostkowski T, Rowicki Ca, Rybak C, Rząca C, Sierakowski U, Starzyński C, Suryń F, Turobojski T, Uzdański U, Wojewódzki Ca, Wojtasiewicz B, Wrzosek S, Wyczółkowski Ca, Zarzycki S
Włodawa 68 --- 89 --- 25	Bernaś C, Biernacki Ta, Boretti S, Ciemniński U, Czarkowski T, Czupryński T, Demidowicz Y, Dmochowski Sa, Domański Fa, Gołębiowski Ta, Grabowski Sa, Hamziuk C, Hankiewicz-Godzisław U, Jankowski U, Jaworski E, Józefowicz-Hlebnicki Ua, Kamiński Ca, Karpiński S, Kiersnowski C, Kirszenbaum C, Klan F, Kosieradzki Ua, Kowalewski U, Krassowski S, Kraszewski C, Kremky S, Kruzensztern U, Kukawski Sa, Lasocki F, Libiszewski S, Lindenbaum C, Lucht U, Łuczyński Ua, Majewski Sa, Marczewski Ca, Markowski Sa, Męczyński F, Mierzeński T, Niemirycz C, Oleksiuk C, Olszewski Fa, Piskorz C, Potocki (hr) Fa, Prawdziej Tell F, Ratajewicz U, Rubin C, Ryl C, Silewicz Y, Skwierczyński S, Strzelec F, Szulberg C, Targoński Sa, Twarowski Ea, Wojno Ca, Wojtkowski Ua, Wysokiński Fa, Zabuski F, Zalewski U, Załuska S, Załuski Fa, Zamoyski (hr) Uxa, Zaubert F, Zawadzki Ca, Zbysław U, Zembrzusi U, Zieliński Ua, Zylbersztajn C, Zochowski Ua
Powiat nieustalony 18 --- 22 --- 5	Adamkiewicz Y, Andruszkiewicz U, Białkowski Ya, Bogdański Y, Chludzkiński U, Gostkowski Ya, Kielczewski Ua, Koskowski Y, Kościółkowski Y, Lidmanowski Y, Lipski Ya, Lempicki U, Łupkowski Y, Rozenblum U, Szyborski U, Wasiluk U, Wyganowski Ua, Wyszynski Y

Źródło: zob. przypisy 5 i 36.

Podobnie jak to było w przypadku miejscowości, niejasne zapisy występujące w czterech omawianych źródłach korygowano przy pomocy *Skorowidza miejscowości RP*. Dla siedzib osób noszących łącznie 18 nazwisk nie udało się ustalić lokalizacji co do powiatu.

Wnioski wywiedzione z zapisów dotyczących czasu występowania nazwiska w danym powiecie podane są dalej, za tabelą 5, która obrazuje ową kwestię.

Na całym *południowym Podlasiu* swoje włości lub ich części posiadali przedstawiciele 16 rodów, w swej większości utytułowanych, należący do grona 500 największych właścicieli ziemskich w II Rzeczypospolitej³⁷. W rękę tych osób znajdowało się łącznie 98.175 ha ogólnej powierzchni gruntów w roku 1927 i 84.910 ha w roku 1930 co stanowiło odpowiednio 34.5% i 34.7% całej wielkiej własności ziemskiej w omawianym regionie.

Odwwołanie się do danych o nazwiskach sprzed I wojny światowej, zatem spojrzenie wstecz poza omawiany w pracy okres, ma posłużyć lepszemu określeniu warunków, w jakich większa własność ziemska odradzała się (lub właśnie nie była w stanie się odrodzić) po katastrofie wojennej, a zarazem w okresie wzmoczonej parcelacji. Dysponujemy dwoma zwłaszcza wskaźnikami: odsetkiem nazwisk notowanych przed wojną spośród wszystkich nazwisk notowanych w dekadzie powojennej oraz odsetkiem nazwisk nie notowanych po wojnie spośród wszystkich nazwisk występujących w spisie szlachty z roku 1910.

Jednak zarówno przed jak i po I wojnie światowej właścicielami ziemskimi były również osoby spoza szlachty. Poza tym, jak zauważa E. Sęczys, „nie cała szlachta Królestwa była zainteresowana potwierdzeniem szlachectwa (więc, w konsekwencji, odnotowaniem w oficjalnych spisach – M. D.). Starań takich nie podejmowała ziemiańska arystokracja, która nie czuła się zagrożona w swojej pozycji społecznej, jak i ta część szlachty dobrze osiadłej, która kierując się niechęcią do obcej biurokracji, opinię sąsiadów przedkładała nad decyzję Heroldii”³⁸.

Stąd pierwszy z wymienionych wskaźników traktować należy jako nieco заниżony³⁹. Najwyższe wartości przyjmuje on w powiatach Łuków, Siedlce i Sokołów, odpowiednio 51.8%, 45.4%, 41.5%. Tam więc pożogi wojenne przetrwała około połowa dawniejszych właścicieli. Można rzec: tylko połowa, chociaż wskaźnik ten dla pozostałego obszaru jest jeszcze mniejszy; w powiatach radzyńskim i włodawskim wynosił 36.7%, w garwolińskim, konstantynowskim i węgrowskim w granicach 28.6%-30.8%, zaś w powiecie Biała zaledwie 23.8%. Losy rodzin i całych zbiorowości, które w okresie 1914-1920 utraciły swoje domy i swoje gospodarstwa lub nie zdążyły, czy też nie zdołały do nich powrócić, zaiste zasługują na osobne opracowanie.

³⁷ Byli to: Kazimierz hr. Broel-Plater, August hr. Cieszkowski, Ludwika ks. Czartoryska, Ludwik (Ignacy) Humnicki, Elżbieta hr. Kurnatowska, Stanisław hr. Łubieński, Maria Niemojowska, Krystyn hr. Ostrowski, sukcesorzy Stanisława hr. Plater-Zyberk, Andrzej hr. Potocki, Jakub hr. Potocki, Bronisław Szlubowski, Maria ks. Światopelk-Czetwertyńska, Włodzimierz ks. Światopelk-Czetwertyński, Maria hr. Tarnowska, Albert margr. Wielopolski, Andrzej hr. Zamoyski, Konstancy hr. Zamoyski, Józef hr. Zółtowski; W. R o s z k o w s k i, *Lista największych właścicieli...: t e n ż e, Gospodarza rola... s. 357-376.*

³⁸ E. S e c z y s, *Szlachta wylęgitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861.* Warszawa 2000, s. XIX.

³⁹ Nazwiska sprzed I wojny światowej, notowane po wojnie spośród wszystkich nazwisk.

Rosyjski *Spisok dworjanskich rodov* sprzed wybuchu wojny nie obejmuje informacji o dobrach oraz powiatach, w których były one położone. Możemy się więc posługiwać li tylko zbiorczym wskaźnikiem dla terytorium całej byłej gubernii siedleckiej. Nazwisk szlacheckich zanotowano na początku XX wieku 567 (więcej rodzin), w dekadzie powojennej 161 spośród nich, czyli 28.4% stanu przedwojennego⁴⁰. Zatem 71.6% nazwisk nie pojawiło się po katastrofie wojennej w rodzinnej ziemi. Odsetek rodzin (oraz osób) jest zapewne zbliżony. Na miejsce nieobecnych przybyli więc w okresie II Rzeczypospolitej inni ludzie – szlachta i nie szlachta.

Skoro dla tego, pokojowego wszakże okresu stwierdzamy wzmoczony i różnymi bodźcami powodowany obrót ziemią, sądzić należy że towarzyszyła mu znaczna ruchliwość ludzi. Pozostajemy przy dostępnym nam wskaźniku, jakim jest nazwisko – jego odnotowanie w czterech analizowanych tu zbiorowych źródłach. Z zamieszczonej poniżej tabeli 5 wynika, kiedy i jak długo poszczególne nazwiska występowały na interesującym nas obszarze⁴¹.

Tabela 5. Występowanie nazwisk właścicieli ziemskich w latach 1919-1930, według powiatów (W prawej kolumnie tabeli dodano liczby nazwisk których miejsce występowania nie jest ustalone co do powiatu)

Lata	Symbol literowy	Liczba nazwisk w powiecie									Razem
		Bia	Garw	Konst	Łuk	Radz	Siedl	Soko	Węgr	Włod	
1919 i 1930	S	13	28	20	20	7	21	22	14	13	158
1919 i 1927, lecz nie 1930	T	4	7	3	0	1	4	3	3	5	30
1919 i 1923, lecz nie później	U	3	15	3	8	3	10	15	6	17	80+8
1919 i nie później	W	0	3	0	1	0	1	2	0	0	7
tylko 1923	Y	0	4	0	6	3	2	4	2	2	23+10
nie w 1919, lecz później	B	3	0	1	0	3	1	2	2	0	12
nie w 1919-1923, lecz później	C	25	18	22	18	24	22	26	21	17	193
tylko 1923 i 1927	E	0	1	0	0	3	0	0	0	2	6
tylko 1927	F	15	11	7	1	5	5	3	4	12	63
Powiatrazem	–	63	87	56	54	49	66	77	52	68	572+18
S+B+C – procent łącznie	–	65.1	52.9	76.8	70.4	69.4	66.7	64.9	71.1	44.1	61.5
S – procent	–	20.6	32.2	35.7	37.0	14.3	31.8	28.6	26.9	19.1	26.8

Źródło: patrz przypis 5

⁴⁰ V. S. Arsen'ev, *Spisok...*

⁴¹ Wyszczególnienia grup opatrzonych osobnymi symbolami literowymi dokonano badając najpierw te nazwiska, które notowane są najwcześniej (rok 1919), wśród nich zaś te, które występują również w końcu badanej dekady (rok 1930).

Pozycja *razem* nie określa liczby nazwisk, ale występowanie nazwisk w poszczególnych powiatach (tak jak w tabeli 4). Podana tu suma, powiększona o 18 nazwisk dla których powiatu nie ustalono, daje 590 „występowań/obecności”⁴². Odsetek w prawym dolnym rogu tabeli (61.5%) wyliczony jest z tej własnej podstawy; dla 572 wynosi on 63.4%.

U progu pierwszej dekady niepodległości, w roku 1919, stosowne źródło odnotowuje 283 występowania nazwisk właścicieli ziemskich w powiązaniu z konkretnym miejscem (symbole S-T-U-W), co stanowi 48.0% całej puli⁴³. Z tych w roku 1930 notowanych jest 158 obecności (S), więc zaledwie 26.8% całej puli, w tym zaś tylko 69 obecności osób o nazwiskach występujących w omawianym już spisie szlachty wylegitymowanej z początku XX wieku (symbol Sa, tabela 4), co stanowi tylko 11.7% puli obecności wzmiankowanych w powojennej dekadzie. Owe kilkadziesiąt nazwisk stanowi również zaledwie 12.2% tamtego przedwojennego zbioru.

Zatem tylko o niewiele ponad 1/10 rodzin gospodarujących na więcej niż 50 ha użytków rolnych mamy przekonywujące informacje, iż przetrwały one na tym samym miejscu tamto ćwierćwiecze (licząc od zebrania materiału do rosyjskiego spisu rodów szlacheckich gubernii siedleckiej), naznaczone wojnami, okupacją, przewalaniem się frontów, później zaś inflacją, przymusową w niejednym przypadku parcelacją gruntów, wzmożonym obciążeniem podatkowym i dopiero rozpoczynającym się kryzysem ekonomicznym. Doszacowanie nazwisk nie występujących z różnych powodów w przedwojennym spisie ziemian spowoduje prawdopodobnie nieznaczne podniesienie uzyskanej wartości – do poziomu wciąż kilkunastu procent. Dodać należy, iż 11 spośród przypadków występowania nazwisk w roku 1919 i 1927, lecz już nie w 1930 (T) dotyczy rodzin notowanych w przedwojennym spisie szlachty wylegitymowanej (Ta).

W roku 1930 odnotowane są 363 obecności nazwisk (S-B-C), co stanowi, jak już wiemy, 61.5% puli całej powojennej dekady. Trudno wskazać przyczyny, dla których w źródłach z roku 1919 i/lub 1923 nie odnotowano aż 69 obecności rejestrowanych w roku 1930 nazwisk widniejących również w spisie przedwojennym (Ba-Ca). Jest to 11.7% obecności nazwisk w całej powojennej dekadzie. Uzyskanie tej wartości pozwala podwoić dla lat 20. liczbę obecności nazwisk notowanych także w spisie przedwojennym (Sa-Ba-Ca) do 138, t. j. do poziomu niespełna 1/4 powojennej puli; zaś dla puli notowanych w roku 1930 do pułapu wyższego, bo 38.0%. W roku tym znajdujemy więc 65.7% obecności nazwisk znanych w siedleckim przed wojną a zarazem w powojennej dekadzie oraz 59.2% tych przed wojną nieznanymi (konkretnie zaś – nie notowanymi) na omawianym obszarze. Stąd wniosek, że rodziny osiadłe w regionie od przedwojnia, choć przecież w swej

⁴² Koniunkcja dwóch czynników: osób-nazwisk i ich obecności w poszczególnych miejscowościach-*jednostkach gospodarczych*.

⁴³ Nieco mniej niż wynosi dopełnienie do 100, czyli wskaźnik właściwy dla nazwisk, które pojawiły się w źródłach późniejszych, lecz do roku 1930.

większości o wiele dłużej, wykazywały tam w pierwszym dziesięcioleciu niepodległości nieco większe zdolności do przetrwania na roli, aniżeli ludzie „z zewnątrz”.

Odsetki obecności nazwisk w roku 1930 są dla poszczególnych powiatów przeważnie wyższe od tego dla całego regionu. Ponad 3/4 osiąga stosowny odsetek w powiecie konstantynowskim, gdzie występuje zarazem 35.7% notowań zarówno w roku 1919, jak i 1930 (S) – znacznie więcej niż wynosi przeciętna dla całego regionu. Podobnie jest w powiecie łukowskim, siedleckim oraz sokołowskim. Natomiast oba wskaźniki dla powiatu włodawskiego są o wiele niższe od właściwych im przeciętnych regionalnych (44.1%, 19.1%). Przytoczone dane świadczą o znacznej ruchliwości właścicieli ziemskich, czyli o stosunkowo częstych zmianach własności gospodarstw rolnych o powierzchni ponad 50 ha na obszarze byłej gubernii siedleckiej.

* * *

Jeśli za stan pożądany przyjąć stałość, a za niepożądany zmianę, to owe liczne i bodaj wszystkie przytaczane w niniejszej pracy wskaźniki świadczą o pogłębianiu się niekorzystnej sytuacji większej prywatnej własności ziemskiej na omawianym obszarze i w wybranym czasie. Przywołane miary obrazują także, iż wielu spośród przyczyn takiego stanu rzeczy szukać należy przed rokiem 1919. Tu wykorzystano wskaźniki wielkiego ruchu, czy wręcz wymiany ludności w nielicznej zawsze grupie większych właścicieli, który to proces dokonał się w trakcie wojen lat 1914-1920 i w okresie bezpośrednio po nich następującym. Inne miary, te dotyczące materialnej substancji dworów i folwarków, świadczą o totalnym zniszczeniu, jakie nastąpiło później, w czasie kolejnej wielkiej wojny i w latach, jakie po niej nastąpiły. Na *południowym Podlasiu*, ziemi rodzinnej Kraszewskiego i Sienkiewicza, procesy te przebiegały podobnie jak w całym kraju, lecz jest to temat na osobną prezentację.

Na zakończenie, pomijając owo potężne zagadnienie kultury narodowej, której źródłami i ostoją były dwory, zarazem ośrodki dóbr ziemskich, przyjrzymy się kwestii gospodarczej. W obecnych czasach tak bardzo narzeka się w Polsce na brak rodzimego kapitału i na samowolę przedstawicieli kapitału obcego, działających częstokroć wbrew polskiej racji stanu. Wciąż słyszymy o naszych „małych i średnich firmach”, ich kłopotach i gniotących je ciężarach, lecz niewiele o polskich firmach wielkich, jeszcze mniej o prywatnych, ponieważ takich jest mało. Zapytajmy, o czymże innym, jeśli nie o dużych i wielkich polskich przedsiębiorstwach czasu minionego, więc pośrednio o rodzimym, lecz dawno już temu utraconym kapitale traktuje niniejsza rozprawka⁴⁴? Zaprawdę, zniszczyć jest łatwo, lecz odbudować bardzo trudno.

⁴⁴ Również o zaangażowaniu wielkiego kapitału pochodzącego z roli w przedsięwzięcia pozarolnicze (i odwrotnie) pisze przywoływany tu wielokrotnie W. Roszkowski. W. R o s z k o w s k i, *Gospodarcza rola...* s. 175-235, 292-303, 341-347, 392-394 i in.

**The Greater Private Landownership of Southern Podlasie
(former Guberniya of Siedlce area) in 1919-1930**

Summary

The aggregated contents of four registers/address books embodying the names of landowners, published in 1919, 1923, 1927 and 1930, connecting so called *Southern Podlasie* region (before I world war guberniya of Siedlce) is presented in this essay. The data are compared with: the nobility roll of 1910, common registration results of 1921, monuments of art catalogue published in the sixties and seventies of XX century. The conclusions are connected with thesis of experts in Polish landownership history – M. Mieszczankowski and W. Roszkowski.

The twenties of XX century it was a period, when a greater rural ownership, so the native Polish business having a substantial capital at its disposal, governed in the main by the historical gentry successors, has been on the decline. It was generated by economical causes, among them the war devastations, inflation, great depression beginning in close of presented decade, as well by political and social reasons, mostly the parcelling out of land according to an 1920 and 1925 acts.

The examined factors concerns the changes of an acreage, number of the mansions, rotations among the group of an owners and the remains (historical monuments) left behind them after II world war and the period of communism. The various causes have acted a role in described process with various intensity, but the same process of the greater landowners property decline in pre-war Poland, here in *Southern Podlasie* concretely, has been turning uninterruptedly since XIX century, through the independence period, both of the world wars, just until the tragical final of 1944-1945. Decade of 1919-1930 consists only the specific part of that whole.